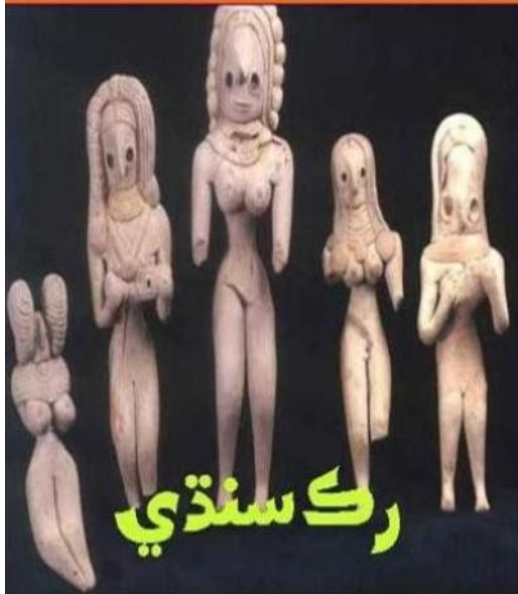

سنڌ جي تاريخ جو پوسٽ
مارٽم
رڪ سنڌي

سنڌ جي تاريخ جو پوسٽ مارٽم

رک سنڌي

ڊسمبر 2021ع

فهرست

ٻه اکر
1. سنڌو سپيتا عمان (ماگان) وچ واپاري لاڳاپا
2. سنڌو سپيتا: محبت جو لازوال داستان
3. ڪارساز سانحو، جتي محبت موت کي شڪست ڏئي ڇڏي
4. سنڌ جي تاريخ جو پوسٽ مارٽم
5. سنڌي زبان جي حفاظت لاءِ جنگ وڙهندڙ پوپٽي هيراننداڻي
6. وطن لاءِ جان گهوريندڙ امر روپلو ڪولهي
7. ظالمن خلاف گوريلا جنگ جوٽيندڙ سورمو لاڪو ڦلاڻي
8. تعليمي نصاب تبديل ڪرڻ جي ضرورت ڇو؟
9. سنڌو سپيتا جي وارثي ڪرڻ جي ضرورت
10. سنڌ جي زرعي سائنسدان فرزانه پنهور
11. سُندري اُتمچنداڻي
12. سنڌي ٻوليءَ جي سرڪش ڪهاڻيڪارا نسيم ٿيٻو
13. ڊاڪٽر نجم عباسي، سنڌ جو باغي ڪهاڻيڪار
14. سنڌ تي ڌارين جي ڪاهه کي ناڪام بڻائيندڙ راڻي سونهن ديوي
15. ڊاڪٽر درشهوار سيد
16. پنهنجي ڪهاڻين جهڙي خوبصورت ثميره زرين
17. سنڌ لاءِ جان گهوريندڙ پهريون حڪمران راجا راء سهارس
18. عرب دنيا جي پهرين سنڌياڻي سائنسدان ڊاڪٽر حيات السنڌي
19. سنڌ ڄائي خوبصورت اداڪارا شيلا راماڻي

20. ليلا جا آتڻ تي قبضي ۾ ڪير ملوث آهن؟
21. سنڌو سڀيتا جي قديم ماڻن جا اصل نالا ڇا هئا؟
22. سنڌين جو پنهنجو ڪئلينڊر سنڌو سنبت
23. آخري پساهه ڪٽندڙ 5 هزار سال آڳاٽو ماڳ ونجهڙوٽ
24. ڇا موهن جو دڙو ڪي ٻيهر دفنائي ڇڏجي؟
25. سنڌي ٻولي جي نامور ليکڪا بادام ناتوان
26. سنڌ جو باغي شاعر عبدالحڪيم ارشد

ٻه اکر

مون 18 سالن جي عمر ۾ 1979ع کان لکڻ جي شروعات ڪئي. شروع ۾ ٻارن جي رسالن ۾ ننڍا ننڍا مضمون لکڻ لڳس. بعد ۾ مختلف اخبارن

جي صفحن ۾ سياسي صـورتحال سـميت ادب جي مختلـف موضـوعن تي لکڻ شـروع کيـو. منهنجـو شروع کان ئي ونئي لاڙو تاريخ ڏانهن هيو. کوشـش کري تاريخ ۾ تحقيق بابت ڇپيل ڪتاب خريد کري پڙهنـــدو هـــوس ۽ پنهنجي گهـــر ۾ هک کبڻ تي مشتمل لئبرري ۾ گڏ کندو هوس. اڄ عمـر جـا 60 سال گـذرڻ بـاوجود منهنجـو تـاريخ ۾ تحقيـق سـان لاڳاپو قـائم آهي. شـاعري ۽ کهـاڻين لکڻ جي پيٽ ۾ تاريخ تي تحقيق انتهائي وقت طلب پورهيو رهيــو آهي. ان لاءِ نه فقط گهڻو وقت ڏيڻو پوندو آهي، پــر موضوع سان لاڳاپيل ڪتاب خريـد کـرڻ، رپورٽـون هٿ کرڻ يا انٽرنيٽ جي مدد سان ان موضــوع تي ٻين ملکن ۾ ٿيل تحقيق تائين پهچ حاصـل کـرڻ ۾ کـافي سـرمائي جي ضـرورت پونـدي آهي. مـون جنهن به موضوع تي لکڻ جي کوشـش کـئي آهي تـه ان بـابت هـر پاسـي کـان جديـد بنيـادن تي ٿيـل تحقيـــق کي آڏو رکي نتيجـــا حاصـــل کـــرڻ جي کوشش کـئي آهي. دنيـا جي مختلـف ملکن انـدر محققن تاريخ بابت سائنسي بنيادن تي جيکي نتيجا کڍيا آهن، انهن کي آڏو رکي وڌ کان وڌ جديد ڇــاڻ ڏيڻ جي کوشش کئي آهي. مون کوشـش کـئي آهي ته سطحي قسم جـون لکـٽيون لکڻ کـان پـاڻ کي پاسي تي رکـان. هن کتـاب ۾ منهنجـا مختلـف موضوعن تي مقالا ۽ مضمون شامل آهن. جن جــو واسطو مختلف دورن سان آهي. جتي سنڌو ماٿري جي تهذيب بابت ڇاڻ ڏيڻ جي کوشش کــئي وئي آهي، اتي ئي موجوده دور بابت بـه لکيـو ويـو آهي. مون هن کتاب تي لکڻ ته بـه اکـر پـئي چاهيـا، پـر خبر ناهي ته ڇا لکي وينس. مان هـونئن بـه کتـابن تي مهـاڳ، ديبـاچو يـا ٻـه اکـر لکڻ جي خلاف رهيـو آهيان، ڇاکاڻ ته ليکک کي جيکو لکڻو هوندو آهي، اهو اڳ ئي کتاب جي مضمونن ۾ لکي چکو هوندو آهي، پوءِ ٻه اکر يا مهاڳ لکڻ جو آخر کهـڙو جــواز هوندو آهي. ڇا مهاڳ يا ٻـه اکـر پڙهنـدڙ کي کتـاب

پڙهڻ لاءِ سفارش ڪرڻ هوندو آهي. يا اهو عمل منڊي ۾ ڪو اپرو وڪر وڪرو ڪرڻ لاءِ ايجنٽ جي مدد وٺڻ برابر هوندو آهي.

رڪ سنڌي

حيدرآباد، سنڌ

21 ڊسمبر 2021ع

سنڌو سڀيتا ۽ عمان (ماگان) وچ ۾ واپاري لاڳاپا

دنيا جي ٽن قديم تهذيبن سنڌو، مصر ۽ عراق (سميرين) وچ ۾ 5 هزار سال اڳ واپاري لاڳاپا موجود هيا. عراقي تهذيب جي قديم آثارن مان مليل سميري لکتن ۾ ان دور جي پرڏيهي واپاري مرڪزن ماگان، دلمون ۽ ميلوها جو ذڪر ملي ٿو. جتان جا واپاري عراق ۾ مختلف شين جي

واپار سانگي ايندا هيا يا واپاري ڪالونيون قائم ڪري رهائش پذير هئا. جديد ڪوجنائن ذريعي ماهر ان ڳالهه تي سهمت آهن ته ميلوها واسي سنڌو ماتري جي تهذيب سان واسطو رکندڙ واپاري هيا. (1)، (2) جڏهن ته دلمون جا واپاري موجوده بحرين سان لاڳاپو رکندڙ هيا. (3)، (4) سميري لکتن ۾ جنهن ماڳان نالي ديس جو ذڪر ڪيو ويو آهي، اهو علائقو موجوده عمان ۽ گڏيل عرب امارتن تي مشتمل هو. سميرين لکتن ۾ ماڳان ديس جو پهريون ڀيرو ذڪر ان دور ۾ ڪيل آهي، جڏهن موجوده عمان ۽ گڏيل عرب امارتن ۾ قديم تهذيب ام لنار (2600-2000 ق م) وجود رکندڙ هئي. سميري لکتن ۾ ماڳان ڪي جهاز سازي ۾ ساموندي صلاحيتن سبب شهرت مليل هئي. سميرين بادشاهه سارگون (2371-2316 ق م) اها ڳالهه فخر سان چوندي نظر اچي ٿو ته سندس ديس جي بندرگاهن تي دلمون، ماڳان ۽ ميلوها کان ٻيڙا اچن ٿا. سميرين بادشاهه سارگون کان پوءِ سندس جاءِ والاريندڙ بادشاهه نارام- سن (Naram-Sin) ماڳان تي قبضو ڪري ورتو. ان دور ۾ سميرين ۽ سنڌو سڀيتا وچ ۾ ماڳان جي ذريعي واپار ٿيندو هو. (5) آرڪيالاجي ماهرن موجب سنڌو ماتري جي سڀيتا جي وارثن جو عمان سميت ٻين عرب ملڪن سان واپار ايراني نار رستي ٿيندو هو. (6) (7)

قديم آثارن جي ماهر ڊيني فرينز موجب اومان مان آرڪيالاجستن قديم ماڳن جي کوٽاين دوران سنڌو ماتري سان واسطو رکندڙ سامان رکڻ جا وڏا ڪولا، پينٽ ٿيل برتن ۽ عقيق جا مڻيا هٿ ڪيا آهن. اتان سنڌو ماتري مان آندل هاٿي جي ڏندن مان ٺهيل شيون ۽ ڌات جا اوزار به هٿ ڪيا ويا آهن. عمان جي ماڳن تان سنڌو جون مهرون ۽ تور ڪرڻ جا چوڪنڊا وٽ به دريافت ڪيا ويا آهن. عمان جي قديم آثارن مان سنڌو ماتري جي وارثن طرفان آندل برتنن ۾ ڪاڌي خوراڪ کي

ڪنهن خــاص تقــريب پيش ڪــرڻ لاءِ پيڊســٽل ڊشون خاص ڌيان جو مرڪــز آهن. (8) انهن ڊشــن کي خوبصورت بنائڻ لاءِ مٿن رنگن ذريعي گلڪــاري ٿيل آهي.

مسقط جي ريســرچ سينٽر تـازو ٿيـل هڪ تحقيق ذريعي سنڌو ماٿري جي سپيتا قديم عمان (ماگــان) جي رهواســين وچ لاڳــاپن بــابت وڏيڪ ثبوت مليا آهن. (9) عمان جي شهر صحار پرســان ڪنجهي جي دور جـــو هڪ قـــديم مـــاڳ دهـــوا (Dahwa) دريــافت ڪيــو ويــو آهي. جتــان ســنڌو تهذيب سـان واسـطو رکنـدڙ هڪ مهـر ڳـاڙهي ڪاري رنـگ جي چٽسـالي وارن ٿـانون جي باقيـات ملي آهي. جرمن يونيورسٽي جي ريڪــٽر پروفيســر ڊاڪٽر مائيڪل جانسين ماگان سـنڌو مـاٿري جي مـاڻهن وچ لاڳـاپن بـابت انهن ثبـوتن کي انتهـائي اهم قرار ڏنو آهي. سلطان قابوس يونيورسٽي جي ميـڊيا سـيل جي ترجمـان ڊسـمبر 2017ع اهـو اعلان ڪيو هو تـه عمـان جـا پاڪسـتان جي صـوبي سنڌ سـان تهـذيبي ثقـافتي لاڳاپـا ثـابت ٿي چڪـا آهن. (10)

قــديم مــاڳ دهــوا ڪنجهي دور جي ام النــار تهــذيب (Umm Al Nar Civilization) ســان واســطو رکنــدڙ هيــو. ام النــار تهــذيب 2500 کــان 2000 ق م جي دور جي آهي. جيڪـــا موجـــوده سلطنت عمـان گـڏيل عـرب امـارتن تـائين ڦهلاءُ رکندڙ هئي. دهوا الباطنت ميدان جي اتر دريافت ٿيـل سـڀ کـان قـديم آبـادي آهي، جنهن جـا سـنڌو سپيتا سان واپاري لاڳاپا قائم هيا. ام النار جي قديم ماڳ دهوا جي 2013ع کـان 2017ع تـائين کوٽـائي ڪــئي وئي. هن قــديم مــاڳ جي کوٽــائي اٽلي جي يونيورسٽي آف بولوگنـا آمريڪـا جي يونيورســٽي آف وسڪونســن ســان واســطو رکنــدڙ مــاهرن جي گڏيل ٽيم طرفـان ڪـئي وئي. هن مـاڳ تـان مليـل

ٺڪر جا برتن ۽ خاص ڪري رڌڻ پچائڻ جو سيڌو سامان، اناج ۽ اٽو رکڻ جا وڏا ڪولا، مٽڪا ۽ گنڌرا سنڌو ماٿري جي مرڪزي علائقي سنڌ مان مليل نوادرات سان تعلق رکن ٿا. قديم آثارن جي ماهرن ڪي هن ماڳ تان سنڌو سپيتا جي واپارين طرفان آندل ماني پچائڻ وارا پٿر جا چلها (اسٽوو)، هار سينگار ۾ استعمال ٿيندڙ مٽيا، نڪ ۾ پائڻ واريون نٿون ۽ پيا زيور به مليا آهن. سلطان قابوس يونيورسٽي جي بيان موجب دهوا مان مليل اهو سامان سنڌ ۾ خاص ڪري موهن جي دڙي واري ريجن ۾ تيار ڪري واپار لاءِ هتي آندو ويندو هو. دهوا ۾ ڪوٽائي ڪندڙ قديم آثارن جي ماهرن موجب سنڌو ماٿري مان اهو سامان ننڍين پيڙين ذريعي سنڌو درياهه رستي سنڌ جي سامونڊي ڪناري تائين پهچايو ويو، جيڪو بعد ۾ وڏن پيڙن ذريعي شام ولايت جي سامونڊي بندر گاهه تي آندو ويو. جتان حجر جبل واري واٽ وٽي 24 ڪلوميٽر جي فاصلي تي موجود دهوا واري علائقي ۾ آندو ويو. ماهرن موجب اجا سوڌو اها خبر پئجي نه سگهي آهي ته انهن وڏن مٽڪن ۽ ڪولن ۾ ڪهڙو سامان پري دهوا آندو ويو هوندو. ماهرن موجب ام النار ثقافت واري دور ۾ عمان سنڌ، عراق ۽ ايران ڏانهن ٽامون ايڪسپورٽ ڪرڻ طور مشهور هيو. (11) (12)

آمريڪا جي لائبرري آف ڪانگريس واشنگٽن ڊي سي ۾ 24 اپريل 2018ع تي عمان جي قديم تهذيب ۽ ثقافت جي حوالي سان سلطان قابوس ڪلچرل سينٽر جي سهڪار سان هڪ سمپوزيم ڪوٺايو ويو. جنهن ۾ آرڪيالاجي جي ماهرن سنڌو سپيتا ۽ عمان جي قديم تهذيب وچ ۾ لاڳاپن تي تفصيلي روشني وڌي. آمريڪا جي ٽيمپل يونيورسٽي جي اينٿروپلاجي شعبي جي ايسوسيئيٽ پروفيسر مس ڪمبرلي ڊي وليم ان تقريب ۾ ڳالهائيندي چيو ته سنڌو سپيتا ۽ ماڳان جي ماڻهن

وچ ۾ 2700 کان 2000 ق م وچ ۾ علائقائي سطح تي لاڳاپن جا پڪا پختا ثبوت موجود آهن. سندس موجب ٻنهي تهذيبن وچ ۾ ثامون واپار جو مکيه ايٽم هيو. دهوا جي قديم آثارن مان سنڌو ماٿري جي سپيتا جي وارثن جا جوڙيل ٿانون مليا آهن. جڏهن ته نيويارڪ يونيورسٽي جي اينٿروپلاجي ڊپارٽمينٽ جي محقق مس ايلي ڊولارهائيڊ به پنهنجو تحقيقي مقالو پيش ڪندي اهو نتيجو ڪڍيو آهي تـه 3 هـزار ق م ۾ سميرين، قديم ايران، سنڌو سپيتا ۾ ڏکڻ اوڀر عرب علائقي ۾ اهم واپاري لاڳاپا قائم هيا. ساڳي طرح وسڪونسن ميڊيسن يونيورسٽي جي اينٿروپلاجي جي پروفيسر ۾ نامياري محقق مارڪ ڪينوائر به قديم عمان جي ٽيڪنالاجي ۾ واپار جي باري ۾ اهو نتيجو ڪڍيو آهي ته اتان نڪر جي برتنن جا مختلف قسم، پٿر جون مورتيون، پٿر جا برتن ۾ ٽامي جو سامان وڏي مقدار ۾ مليو آهي. جنهن سان ان خطي جي ٻين علائقن سان واپاري لاڳاپن جي نشاندهي ٿئي ٿي. (13) (14)

عمان ۾ دهوا کان پوءِ ٻيو قديم ماڳ ولايت عبري (Ibri) جي الختم ۾ الايان جي علائقي بيت ۾ 3000 ق م جي دور جا ڪجهه مقبرا آهن. جتان ان دور جي ماڻهن جون قبرون مليون آهن. هڪ شخص جي قبر مان لوهه ۾ اسٽيل مان ٺهيل تلوار ۾ خنجر مليو آهي. جديد تحقيق ذريعي اهو ثابت ٿي چڪو آهي ته ان دور ۾ اسٽيل ۾ لوهه جو استعمال سنڌو ماٿري ۾ ٿيندو هو. عمان جي آرڪيالاجي ۾ ثقافت واري ڊائريڪٽر سلطان بينسيف ال باڪري ٽائيمز آف عمان سان ڳالهائيندي چيو آهي تـه هنن قديم ماڳن تان مليل نوادرات ثابت ڪيو آهي ته ان دور ۾ عمان جي ثقافت تي سنڌو ماٿري جي سپيتا جو اثر موجود هو. (15) ان قبر جي دلچسپ ڳالهه اها آهي ته مڙهه جي پرسان مادي ۾ نر اٺ به زبح ڪري پوريل آهن. جيڪي سندس موت بعد ڪنهن

رسم طور زبح ڪري ساٽس گڏ پوريا ويا هئا. (16) (17)

عمان جي سامونڊي ڪناري واري ماڳ راس الحد (Ras Al-Hadd) مان به سنڌو سڀيتا جا ڪاڏي خوراڪ رڌڻ جا برتن مليا آهن. ساڳي قسم جا برتن عمان جي پين ميداني علائقن جي ٻن قديم ماڳن سلوت (Salut) ۽ بات (Bat) مان به دريافت ڪيا ويا آهن. جنهن مان ثابت ٿئي ٿو ته سنڌو سڀيتا جي وارث نه فقط عمان جي سامونڊي شهرن سان واپار ڪندا هئا، پر هو ملڪ جي اندرين علائقن ۾ به پنهنجو سامان موڪليندا هئا. (18)

راس الجنز (Ras Al-Jinz) جي ماڳ تان سنڌو سڀيتا جي هڪ چورس نما مهر ملي آهي. جنهن تي مشهور هڪ سڱي ڏڳي سميت سنڌو لکت جا ڪجهه نمونا اڪريل آهن. (19) عمان جي ميداني علائقي ۾ هڪ ٻئي ماڳ بسياهه (Bisyah) جي هڪ قبر مان سنڌو سڀيتا جي هڪ ننڍڙي مهر ملي آهي. جنهن تي هڪ وڏن سڱن واري ڏڳي جي مورت اڪريل آهي.

عمان جي قديم ماڳن ۽ قبرستانن مان مليل سنڌو جي باقيات ۾ عقيق جي مڻين مان جوڙيل زيور وڏي اهميت لائق آهن، عمان جا قديم رهواسي سنڌو ماتري مان آيل زيور وڏي شوق سان پهريندا هئا. مرڻ بعد سندن مڙهن سان گڏ اهي زيور به پوريا ويندا ها. بات (Bat) ۽ آدم (Adam) جي قديم قبرستانن جي کوٽاين دوران اهي زيور هٿ آيا آهن.

سنڌو ماتري ۾ هاٿي جي ڏندن مان مختلف قسم جا خوبصورت زيور، راند (جوا) ڪيڏڻ جو سامان ۽ ٻيو آرائشي شيون ٺاهيون وينديون هيون. عمان جي قديم ماڳن مان به هاٿي جي ڏندن مان ٺاهيل آرائشي زيور ۽ راند جو سامان هٿ آيو آهي، جيڪو سنڌو ماتري جا واپاري هتان ڪٽي وجي اتي

وڪرو ڪندا هئا. ان سان گڏ ٻارن جا رانديڪا به سنڌو ماٿري مان عمان موڪليا ويندا هئا. جن پڪل مٽي مان ٺهيل پڪين جون مورتيون ذڪر لائق آهن.

عمان سنڌو جا واپاري سامان تورڻ لاءِ مختلف سائيزن وزن جي حساب سان وٽ تارازيون به استعمال ڪندا هئا. سنڌ ماٿري جي سپيتا جي واپارين جا اهي تور ڪرڻ وارا وٽ تل ابرق (Tell Abraq) شمل (Shimal) جي قبرن مان دريافت ڪيا ويا آهن.

آڳاٽي عمان (ماگان) سنڌو سپيتا جي وارثن وچ واپاري لاڳاپن جا ثبوت ملڻ ان ڳالهه جي شاهدي آهي ته سنڌو سپيتا جي اوج واري دور هن خطي جا رهواسي نه فقط پنهنجي علائقي اندر واپار ڪندا هيا، پر هنن پر وارن ملڪن سان به واپار ڪرڻ شروع ڪيو. هتان جا واپاري سمنڊ رستي دنيا جي مختلف خطن تائين وڃي پهتا اتان جي مارڪيٽن پنهنجون تيار ڪيل شيون وڪرو ڪيون. موهن جو دڙو، هڙاپا، چانهون جو دڙو، ڪوٽڏيجي، لوٿل، ڪالي بنگن، راکي ڳڙهي ٻين شهري مرڪزن تيار ٿيندڙ زيور، مهرون، برتن، عقيق جي مٽين مان تيار ٿيل هار ٻيو سامان ٻيڙين غورابن ذريعي پر وارن تهذيبي مرڪزن تائين رسايو. جن عراق، مصر، بحرين عمان شامل هيا. سنڌو سپيتا جي واپارين نه فقط انهن پر وارن عرب ملڪن مصر واپار ذريعي پنهنجي سامان وڪرو ڪيو، پر اتي واپاري ڪوٺيون قائم ڪري رهائش به اختيار ڪئي.

References:

- McIntosh, Jane (2008). The Ancient Indus Valley: New Perspectives. p. 46.
- Parpola, Asko; Parpola, Simo (1975), "On the relationship of the Sumerian toponym Meluhha and Sanskrit mleccha", Studia Orientalia, 46: 205–238
- Jesper Eidema, Flemming Højlundb (1993). "Trade or diplomacy? Assyria and Dilmun in the eighteenth century BC". World Archaeology. 24 (3): 441–448.
- https://www.bbc.com/news/science-environment-22596270
- Donald. Hawley (1970). The Trucial States. London: Allen & Unwin. p. 27.
- https://iranicaonline.org/articles/maritime-trade-i-pre-islamic-period
- Kenoyer, Jonathan Mark. The Indus Valley Tradition of Pakistan and western India, Journal of World Prehistory, volume 5, pages331–385 (1991)
- Frenez, Dennys. The Indus Civilization Trade with the Oman Peninsula, In the Shadow of the Ancestors. The Prehistoric Foundations of the Early Arabian Civilization in Oman, Ministry of Heritage and Culture, Sultanate of Oman, 2018 (PDF) pp:385-396

- Frenez, Dennys. The Indus Civilization Trade with the Oman Peninsula, In the Shadow of the Ancestors. The Prehistoric Foundations of the Early Arabian Civilization in Oman, Ministry of Heritage and Culture, Sultanate of Oman, 2018 (PDF) pp:385-396
- Age-old ties between Oman and Pakistan, Times of Oman, 14 Aug 2018
- https://www.pressreader.com/oman/times-of-oman/20180814/282020443128731
- Age-old ties between Oman and Pakistan, Times of Oman, 14 Aug 2018
- Artefacts show Indus Valley, Omani civilisation contact, December 25, 2017
- https://timesofoman.com/article/124618
- Anchi Hoh, Ancient Oman: Archaeological Digs and Historical Discoveries in the Sultanate of Oman, May 16, 2018
- Gensheimer, T. R. (1984). "The Role of shell in Mesopotamia : evidence for trade exchange with Oman and the Indus Valley". Paléorient. 10: 71–72.
- https://blogs.loc.gov/international-collections/2018/05/ancient-oman-archaeological-digs-and-historical-

discoveries-in-the-sultanate-of-oman/
- https://economictimes.indiatimes.com/news/international/world-news/excavation-in-oman-finds-link-to-indus-valley-civilisation/articleshow/36437670.cms
- https://www.business-standard.com/article/pti-stories/excavation-in-oman-finds-link-to-indus-valley-civilisation-114061200550_1.html
- Frenez, Dennys. Michele Degli Esposti, Sophie Mery & Jonathan Mark Kenoyer, Bronze Age Salūt (ST1) and the Indus Civilization: recent discoveries and new insights on regional interaction, pp:107-124. Proceedings of the Seminar for Arabian Studies, Volume 46, 2016
- Bates, J. (1986). "Approaching rice domestication in South Asia: New evidence from Indus settlements in northern India". Journal of Archaeological Science. 78 (22): 193–201.

سنڌو سپيتا: محبت جو لازوال داستان

سنڌو ماتري جي تهذيب جو بنياد پيار ۽ محبت تي رکيل هو. هو پاڻ ۾ بي انتها محبت ڪندا هئا. مرد ۽ عورتون خوشي جي موقعن تي گڏجي تقريبون ڪوئائي ناچ ڪندا هئا. خاص ڪري جڏهن فصل پچي راس ٿيندا هئا ته هو فصلن جي لاباري وقت بي انتها خوش ٿي هڪ ٻئي سان اها خوشي جا لمحا ملهائيندا هئا . فصلن ۾ گڏجي ناچ ڪيو ويندو هو. جنهن ۾ مرد ۽ عورتون گڏجي بهرو وٺندا هئا. هن تهذيب جي ماڳن تان ڊانس ڪندڙ مورتين جو ملڻ ان ڳالهه جو ثبوت آهي ته ناچ سندن نس نس ۾ سمايل هيو. زال ۽ مڙس ۾ ڪيتري محبت هوندي هئي، ان جو اندازو ان مان لڳائي سگهجي ٿو ته هو مرڻ کان پوءِ به هڪ ٻئي کان جدائي برداشت ڪري نه سگهندا هئا. ڀارتي رياست هريانه مان سنڌو سپيتا جي قديم ماڳ راکي ڳڙهي جي قبر مان هڪ مرد ۽ عورت جا گڏ پوريل لاش مليا آهن. جنهن ۾ مرد ۽ عورت جو منهن هڪ ٻئي طرف موڙيل آهي. ڄڻ ته هو مرڻ بعد به هڪ ٻئي کي ڏسندا هجن. هن جوڙي جي تدفين اهڙي طرح ڪيل آهي، ڄڻ ته مرد پنهنجي زال يا محبوبا کي مرڻ کان پوءِ به ڏسندو هجي. ساڳي طرح عورت به ڪيس ان محبت جي موت ڏئي ساڳي طرح ڏسي رهي آهي. هن قبر مان مليل جوڙي جي لاشن دنيا جي ماهرن کي اچرج ۾ وجهي ڇڏيو. 5 هزار سال اڳ هن قسم جي انوکي تدفين کي

سنڌو سپيتا جي وارثن جي محبت جو لازوال داستان قرار ڏنو پيو وڃي. سنڌو ماٿري ۽ هير رانجها، سهڻي ميهار، ليلا چنيسر، سسئي پنهون، مومل راڻو، نوري ڄام تماچي جي محبت جا لازوال داستان ته هر ڪنهن ٻڌا هوندا، پر هن جوڙي جي محبت ڪي ڪهڙو نالو ڏجي، ان تي سوچ ويچار ڪرڻ جي ضرورت آهي. سنڌو ماٿري جي سپيتا جي اڪثر ماڳن مان مليل قبرن ۾ ميتن سان کاڌي خوراڪ سان ڀريل برتن ۽ زيور گڏ دفن ڪرڻ جو رواج هيو. ڇاڪاڻ ته ان دور جا ماڻهو موت کان پوءِ ٻيهر حياتي ملڻ جي تصور ۾ يقين رکندا هئا. پر قبر ۾ به هڪ ٻئي سان محبت جو اظهار ڪرڻ جو سنڌو سپيتا جي ڪنهن ماڳ تان مليل هي پهريون انوکو مثال آهي.

يارت جي 5 هزار سال قديم ماڳ راکي ڳڙهي جي 2016ع ۾ ڪوريا ۽ انڊيا جي قديم آثارن جي ماهرن کوٽائي ڪرائي. آرڪيالاجي جي ماهرن ٽن سالن تائين مرد ۽ عورت جي ان گڏيل قبر تي کوجنا ڪئي. قبر ۾ به هڪ ٻئي سان پيار جو اظهار ڪندڙ ان جوڙي جي موت جا ڪارڻ معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. هن ماڳ تي تحقيق ڪندڙ قديم آثارن جي ماهر وسنت شاندي جو چوڻ آهي ته هڪ ئي قبر ۾ ستل هي عورت ۽ مرد جيڪي هڪ ٻئي ڏانهن نهاري رهيا آهن، اهي يقينن پاڻ ۾ زال ۽ مڙس هوندا. ايئن لڳي ٿو ته هنن ٻنهي جو موت هڪ ئي وقت ٿيو هجي. موت وقت عورت جي عمر 35 سال ۽ مرد جي عمر 38 سال هئي. يعني هنن ٻنهي نوجواني ۾ وفات ڪئي هئي. وسنت شاندي موجب مرد جو قد 5 فوٽ 8 انچ ۽ عورت جو قد 5 فوٽ 6 انچ هيو. سندن موت جا طبي ڪارڻ معلوم ڪرڻ بعد پتو پيو آهي ته هو مرڻ وقت صحتمند هئا. جوڙي جي جسماني عضون جي ٽيسٽ مان سندن جسم تي ڪنهن به قسم جو ڌڪ لڳڻ يا ڪو عضوو ٽٽي پوڻ جو ثبوت

نه مليو آهي. قسيم آثارن جي ماهرن مـوجب راڪي ڳـڙهي جي مـاڳ تـان عـورتن ۽ مـردن جي گـڏيل تدفين جا اهڙا ڪي ٻيا ثبوت نه مليا آهن. ان ڪـري اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته هن نوجوان جـوڙي جـو مـوت هڪ ئي وقت ٿيـو هجي. ان ڪـري ڪين هڪ ئي قبر ۾ دفن ڪيـو ويـو هجي. بـاقي نوجـوان جوڙي جا منهن هڪ ٻئي طرف ڪري تدفين ڪــرڻ سـندن وچ ۾ محبت کي نظـر ۾ رکنـدي ڪـئي وئي هجي. راڪي ڳڙهي جي قديم ماڳ وانگر گجرات ۾ به سنڌو سڀيتا جي هڪ قديم وسندي مان عورت ۽ مرد جا گڏ پوريل لاش مليا هئا.

نه فقط سنڌ ماٿري پر عـورتن ۽ مـردن جي گڏيل تدفين جا ان قسـم جـا ثبـوت ٻين ملڪن جي قديم ماڳن تان به مليـا آهن. اٽلي جي هڪ ڳـوٺ ۾ پــٽر دور جي هڪ قبرسـتان مـان مـاهرن کي هڪ اهـڙي جـوڙي جي قـبر ملي آهي. جنهن ۾ هـو هڪ ٻئي سان ڀـاڪر پـائي دفن ٿيـل آهن. سـاڳي طـرح روس ۾ بـه هڪ اهـڙي جـوڙي جي گـڏيل قـبر ملي آهي، جيڪي هٿ هٿ ۾ ڏئي هڪ ٻئي طــرف منهن ڪري ستل آهن. يونان مان 6 هزار سال آڳاٽا اهـڙا ڍانچا مليـا آهن، جيڪي هڪ ٻـئي سـان ڀـاڪر پـائي ستل آهن. نه فقط هـو هڪ ٻـئي سـان ڀـاڪر پـائي ستل آهن، پر سندن ٻـانهون ۽ ٽنگـون بـه هڪ ٻـئي سان لپٽيل آهن.

راڪي ڳڙهي جي قـديم مـاڳ تـان گـڏ پوريـل نوجوان جوڙي جي قبر سنڌو ماٿري جي وارثن جــو 5 هزار سال آڳاٽي محبت جو لازوال داسـتان قـرار ڏئي سگهجي ٿو.

ڪارساز سانحو، جتي محبت موت کي شڪست ڏئي ڇڏي

پاڪستان جي تاريخ ۾ 18 آڪٽوبر 2007ع جي ڏهاڙي تي ملڪ جي پيڙهيل عوام ظلم ۾ ناحق خلاف جدوجهد جو جهنڊو بلند ڪندي آمريت پسند قوتن کي للڪار ڪئي هئي. هن ڏهاڙي تي ملڪ جي عوام پنهنجي جان جي پرواهه نه ڪندي، ان دشمن کي للڪار ڪئي هئي، جيڪو سندن انساني ۽ جمهوري آزادين جو ويري هو. جنهن ملڪ مٿان پنهنجي مدي خارج سوچ مڙهڻ ٿي گهري، جنهن هن ملڪ کي صديون پوئتي ڌڪي ان اونداهي غار ۾ اڇلڻ ٿي گهريو، جتي وحشپڻو پنهنجا خوني چنبا ڦهلايو وينو هو. هن ڏهاڙي تي جڏهن عوام جي محبوب رهنماءِ محترمه شهيد بينظير ڀٽو 8 سالن جي جلاوطنيءَ ختم ڪري وطن موٽي هئي ته ڪراچيءَ ۾ سڄي ملڪ جي عوام لکين هٿ هوا ۾ لهرائي سندس جيڪو آدرڀاءُ ڪيو هو، ان جو مثال ويجهي تاريخ ۾ ملڻ مشڪل آهي.

ملڪ تي جنرل پرويز مشرف جي حڪومت هئي، سنڌ جي راڄ کي ڌمڪيون ڏياريون ويون ته هو ملڪ واپس نه اچي، سندس جان کي خطرو آهي. حڪومتي چينلز ذريعي به ڪيس نياپو ڏياريو ويو ته حڪومت ڪيس تحفظ جي ضمانت نه ٿي ڏئي سگهي. پر بينظير ڀٽو کي حڪمرانن نه پر

عوام جي تحفظ جي ضمانت گهربل هئي. شهيد راڻي دهشتگردن ۽ انتهاپسند گروپن جي گدڙ ڀڀڪين کان ڊڄڻ واري نه هئي. هو جڏهن ڪراچي هوائي اڏي تي پهتي ته لکين ماڻهن جي جذبي کي ڏسي خوشي مان لڙڪ لاڙي ويني ۽ هن پنهنجي جان ان خدا جي حوالي ڪري ڇڏي، جيڪو سندس استقبال لاءِ آيل لکين مخلوق جو به خالق هو.

بينظير ڀٽو لکين ماڻهن جي جلوس جي اڳواڻي ڪندي، جڏهن ڪراچي جي شاهراهه فيصل تي آئي ته سندس استقبال ڪندڙ ماڻهن جي سمنڊ انتهاپسندن جي صفن ۾ ڪنبڻي پيدا ڪري ڇڏي. دهشتگرد گروپ عوام جي طاقت کان ڪنبي ويا. هنن عوام جي آواز کي شڪست ڏيڻ لاءِ پنهنجا حربا استعمال ڪرڻ شروع ڪيا. عوامي جذبن کي بارود جي بوءِ سان سرد ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. جڏهن بينظير ڀٽو جي سربراهي ۾ لکين ماڻهن جي ريلي شاهراهه فيصل تي ڪارساز وٽ پهتي ته ان کي بمن جو نشانو بڻايو ويو. بينظير ۽ سندس جانثارن تي خودڪش بمبارن حملو ڪري ڏنو. ان حملي ۾ ڪارڪنن شهيد بينظير جي ٽرڪ جو گهيراءُ ڪري پنهنجي محبوب ليڊر ۽ پي مرڪزي قادت کي ته بچائي ورتو. پر بينظير جي استقبال لاءِ آيل 150 کان وڌيڪ ماڻهو شهيد ٿي ويا ۽ سوين زخمي ٿي پيا. خودڪش بم ڌماڪن بعد ڪارساز تي قيامت جو منظر هو. چوطرف انساني لاش ۽ عضوا پکڙيل هئا. شهيد ٿي ويلن ۾ ڪيترا معصوم ٻار به شامل هئا. جيڪي پنهنجي محبوب ليڊر جي هڪ جهلڪ ڏسڻ لاءِ پنهنجي والدين سان گڏ پهتا هئا. ڌماڪا ڪندڙ ۽ ڪرائيندڙ ڪير هئا. ملڪ جو عوام اهو سڀ ڪجهه ڄاڻي پيو. شهيد بينظير ملڪ موٽڻ کان اڳ ئي چئي چڪي هئي ته ڪجهه مذهبي انتها پسند گروپن کيس قاتلاڻي حملي ۾ مارڻ جي ڌمڪي ڏني آهي. بينظير ڀٽو انهن ڌمڪين ملڻ بعد اهو چتاءُ ڏنو هو ته جيڪڏهن

كيس ڪجهه به ٿيو ته ان لاءِ جنرل مشرف جي حڪومت ۾ ان ۾ شريڪ ڌريون ذميوار هونديون. هن واقعي وقت بينظير ڀٽو جي هڪ ساهيڙي اسڪوفيلڊ، به ساڻس گڏ هئي. ڪارساز واقعي کان پوءِ اسڪوفيلڊ بي بي سيءَ سان ڳالهائيندي چيو هو ته "اسان ٽرڪ تي ويٺا هئاسين ته اوچتو روشنيءَ جو چمڪات ٿيو ۾ ان بعد ڌماڪو ٿيو. هن ڌماڪي جي ڪن منٽن بعد ٻيو ڌماڪو ٿيو، جيڪو پهرئين جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ زوردار هو." يعني دهشتگردن هڪ رٿابندي سان سنڌ راڻي کي شهيد ڪرڻ تي گهريو. سندن رٿابندي هئي ته جيڪڏهن پهرين بم ڌماڪي ۾ بينظير بچي ٿي وڃي ته کيس ٻئي خودڪش ڌماڪي ذريعي شهيد ڪيو وڃي. بم ڌماڪن کان پوءِ بينظير ڀٽو کي تباهه ٿيل ٽرڪ مان حفاظت سان ٻاهر ڪڍي پنهنجي گهر بلاول هائوس روانو ڪيو ويو. شهيد راڻي جي عوام سان ڪيتري محبت هئي، ان جو اندازو ان ڳالهه مان لڳائي سگهجي ٿو ته ڪراچي هوائي اڏي کان روانگيءَ بعد بينظير ڀٽو، بلٽ پروف شيشي واري ڪئبن استعمال ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو هو. هن وڏي واکي چيو هو ته، "آئون ڊڄان ڪانه ٿي، صرف پنهنجي مشن بابت سوچي رهي آهيان، آءٌ سمجهان ٿي ته پنهنجي عوام لاءِ جمهوريت خاطر جنگ وڙهڻ آئي آهيان." ڪارساز تي بم ڦاٽيندڙ ۾ معصوم ماڻهو ماريندڙ شهيد بينظير ڀٽو کي خوفزده ڪرڻ ۾ ناڪام ويا هئا. ڇاڪاڻ ته بينظير ڀٽو خوفزده ٿيڻ بجاءِ ٻئي ڏينهن شهيدن جي گهرن ۾ وڃي سندس پوئلڳن سان ڏک ونڊيو هو ۾ زخمين جي عيادت لاءِ اسپتالن ۾ پهچي هر قسم جي خوف ۾ دهشت کي شڪست ڏئي ڇڏي هئي. ڪارساز سانحي ۾ 150 ماڻهو شهيد ٿيا هئا. شهيدن ۾ 20 اهڙن ماڻهن جا به لاش هئا، جن جي آخر تائين سڃاڻپ ۾ وارثي نه ٿي سگهي هئي. انهن شهيدن جي مڙهن کي بينظير ڀٽو جي اباڻي

قبرستان ڳڙهي خدابخش نيو ويو هو، جتي ڪين پٽو 1، پٽو 2، پٽو 3 وغيره جا نالا ڏئي مٽي ماءُ حوالي ڪيو ويو. سنڌ سميت پاڪستان جي تاريخ ۾ 18 آڪٽوبر 2007ع جي ڏهاڙي تي معصوم ماڻهن جو وهيل رت اڄ به آمريت ۾ انتهاپسندي خلاف للڪار بڻيل آهي. ان ۾ ڪوبه شڪ ناهي ته ڪارساز سانحي واري ڏهاڙي تي محبت موت کي شڪست ڏئي ڇڏي هئي.

سنڌ جي تاريخ جو پوسٽ مارٽم

برصغير سميت سنڌ تي قابض انگريزن خلاف مختلف وقتن تي آزادي جي هلچل هلندي

رهي. ننڍي ڪنڊ جي ڪنڊ ڪڙڇ □ آزادي جي متوالن انگريز سامراج خلاف پنهنجي پنهنجي طور طريقي سان ويڙهه وڙهي. انگريزن سنڌ کي 1843ع □ قبضو ڪري پنهنجي تسلط هيٺ آندو. انگريزن سنڌ تي لڳ ڀڳ هڪ صدي حڪومت ڪئي. ان دوران سنڌ جي ماڻهن ڌارئي راڄ خلاف مختلف وقتن تي مزاحمت ڪئي. جتي ڪانگريس □ مسلم ليگ سميت ٻين سياسي جماعتن قانوني □ آئيني طريقي سان برطانوي سامراج خلاف جدوجهد ڪئي. اتي ڪجهه ڌرين تحريڪ جا غير روايتي طريقا به استعمال ڪيا. جن □ انگريزن خلاف گوريلا ويڙهه سميت پرتشدد ڪارروايون □ حملا به ڪيا ويا. سنڌ □ جتي هيمون ڪالاڻي پرتشدد ويڙهه جي ڏوهه □ ڦاهي تي چاڙهيو ويو، اتي حر تحريڪ جي باني سورهيه بادشاهه صبغت الله شاهه پير پاڳاري کي به 20 مارچ 1943ع تي ڦاهي تي چاڙهي سندس مڙهه نامعلوم هنڌ تي دفن ڪيو ويو. جيئن سنڌ جا ماڻهو آزادي جي هن متوالي جي آخري آرام گاهه □ متي مان به جدوجهد لاءِ اتساهه حاصل ڪري نه سگهن.

سنڌ □ حر تحريڪ جدوجهد جا لازوال داستان رقم ڪيا. برصغير □ سنڌ جي هن جدوجهد سبب ئي انگريزن کي پهريون ڀيرو مارشل لا لاڳو ڪرڻي پئي □ وطن جي آزادي لاءِ وڙهندڙ حرن کي منهن ڏيڻ لاءَ جهازن ذريعي بمباري ڪرڻي پئي. سنڌ جي چپي چپي تي لوڙهن جي صورت □ جيل ناهي، اتي حرن کي ٻارين ٻچين قيد ڪيو ويو. دنيا □ شايد ئي ڪٿي اهڙو مثال موجود هجي جو ڪنهن قوم جي ماڻهن کي آزادي جي جنگ وڙهڻ جي ڏوهه □ معصوم ٻارن، جوان توڙي ٻڍڙين عورتن □ جهور پوڙهن سميت ڪليل ميدانن □ لوڙها ڏئي ڪئمپون قائم ڪري قيد ڪيو ويو هجي.

حـــرن جي روحـــاني رهـــبر پـــير پاڳـــاري صبغت الله شاهه (اول) سن 1830ع ۾ حر فورس ٺاهي سيد احمد شاهه شـهيد جي پنجـاب جي راجـا رنجيت سـنگهه خلاف شـروع ڪيـل جهـاد ۾ مـدد ڪـئي. حـــرن هڪ تنظيم جي صـــورت ۾ ان وقت افغانستان ۾ موجوده پاڪستان جي پختـون علائقن ۾ وڃي سکن سان ويڙهه وڙهي. پير پاڳاري جو اهو فيصـلو غلـط هيـو يـا صـحيح، پـاڻ هن وقت ان تي ڳالهه ٻولهه نه ڪنداسين. پـاڻ فقـط انگريـزن جي خلاف هلايل حر تحريڪ بابت بحث ڪنداسين. سـنڌ ۾ حر جي هلچل ڪي ٽن حصن ۾ ورهـائي سـگهجي ٿـــو.

اسان مٿي به ذڪر ڪري آيا آهيون تـه حـر تحـريڪ جو بنياد پـير صـبغت الله شـاهه) اول) وڌو. جـڏهن سيد احمد شهيد 1824ع ڌاري سنڌ ۾ آيو ۽ هن پير پاڳاري کان ان وقت پنجاب ۾ راجـا رنجيت سـنگهه جي حڪومت خلاف مـدد طلب ڪـئي. پـير پاڳـاري پنهنجي جماعت جـا هـزارين مـاڻهو يعـني حـر سـيد احمد شاهه شهيد حوالي ڪيـا. جن سـک حڪـومت خلاف جنگ ۾ ڀهرو ورتـو پـر سـيد احمـد شـاهه کي شڪست نصيب ٿي ۽ هـو پنهنجي جانثـارن سـميت 10 مـــــئي 1831ع تي شـــــهيد ٿي ويـــــو.

جڏهن انگريزن سنڌ فتح ڪئي ته هنن پير پاڳاري ۽ ســندس حـــر جمـــاعت کي پنهنجي لاءَ خطـــرو محســوس ڪنــدي، ان خلاف ڪــارروايون شــروع ڪيون ۽ حرن مٿان پابنديون وڌائي ڇــڏيون.. جنهن جي نتيجي ۾ آخرڪـار 1896ع ۾ انگريـز خلاف پـير پاڳاري طرفان حُر تحريڪ شروع ڪـئي وئي. حـرن جي ان ٻي هلچل دوران ٻچو بادشاهه ۽ پـيرو وزيـر طرفـان ٿرپـارڪر ضـلعي جي ڪجهــه حصــن تي پنهنجي آزاد حڪـــومت جـــو اعلان ڪيـــو ويـــو. انگريز سـرڪار هن تحـريڪ کي بغـاوت قـرار ڏئي، دٻاءَ لاءِ منظم طور تي ڪارروايون شـروع ڪيـون. انگريـز سـرڪار هن تحـريڪ کي دٻـائڻ لاءِ انتهـائي

سخت طريقا استعمال ڪيا ، جن ۾ ڏوهين تـوڙي بي ڏوهين جي ڳوٺن کي ساڙڻ، چوپائي مال ۽ ماڻهن کي بندوقن جو نشانو بڻائڻ ۽ عورتن جي بي حرمتي ڪرڻ جا شرمناڪ عمل ڪيا ويا. حرن جون بنا عدالتي فيصلي جي زمينون ۽ ملڪيتون ضبط ڪري کين بي گهر ڪيو ويو. خاص ٽربيونل ۽ مارشل لا ڪورٽون قائم ڪري سوين حرن کي موت يا قيد جون ڳريون سزائون ڏنيون ويون. حر جماعت جي ماڻهن کي بنا عدالتي فيصلي جي لوڙهن ۾ بند رکيو ويو يا حرن جي اهم اڳواڻن کي سنڌ مان جلاوطن ڪري ٻين ملڪن ۾ رياستن جي جيلن يا خاص ڪئمپن ۾ باندي بڻايو ويو. پير پاڳارو صبغت الله راشدي ثاني 1922ع ۾ 14 سالن جي عمر ۾ گادي نشين ٿيو. سندس گادي واري دور ۾ ٿيون پيرو حر تحريڪ شروع ٿي. جنهن جي نتيجي ۾ 20 مارچ 1943ع تي کيس قاسي چاڙهي شهيد ڪيو ويو.

سنڌ ۾ آزادي جي هن هلچل کي ڪچلڻ لاءِ انگريزن مختلف قسم جون سازشون سٽيون. دنيا جي وڏي جاگرافيائي ايراضي تي قبضو ڪندڙ انگريز انتهائي چالاڪ، مڪار ۽ پنهنجي مفادن جي تحفظ خاطر مستقبل لاءِ ڊگهي رٿابندي ڪندڙ قوم هئي. هنن دنيا جي وڏي آبادي کي نه رڳو هٿيارن جي زور پر عقل، ڏاهپ ۽ مڪاري سان پنهنجي ٻينڪيت بڻايو. سندن پيٽ ۾ ٻينڪي رياستن جا حڪمران، مذهبي پيشوا ۽ عوام انتهائي سادو، هر ڳالهه تي بنا کنهن سوچ جي ويساهه ۽ بنا جاچ جوچ جي اعتبار ڪندڙ هيو. انگريزن برصغير سميت جن به رياستن تي قبضو ڪيو، اتان جي عوام ۾ موجود نسلي، مذهبي، طبقاتي ۽ برادري تڪرارن ۾ تضادن جو گهرو مطالعو ڪري، انهن تضادن ۽ تڪرارن کي پنهنجي ٻينڪي مفادن لاءِ استعمال ڪيو ۽ اهڙا طريقا اختيار ڪيا، جيئن انهن تضادن کي وڌيڪ گهرو ڪري ٽڪراءَ جي شڪل ۾ آڻي

سگهجي، جيئن سندن بينکي مفاد سلامت رهن.
انگريزن انتهائي چالاکي □ مکاري سان سنڌ □
حر هلچل کي ڪچلڻ لاءِ نه فقط سنڌ □ نسلي □
برادري تضادن کي وڌيک گهرو کيو پر هتان جي
ماڻهن وچ □ نفرت جا بنياد وڌا جيئن هو حر تحريک
کي سچي سنڌ جي آزادي جي تحريک سمجهڻ
بدران هک برادري □ هک درگاهه جي پير جي
بغاوت سمجهندي ان کان پاڻ کي الڳ رکن. ان
کري ئي حر تحريک سچي سنڌ جي تحريک بڻجي
نه سگهي. انگريزن حرن جي تحريک کي ڪچلڻ
لاءِ سنڌ جي ٻين برادرين، قبيلن □ گروهن مان
غدار پئدا کرڻ جي کوشش کئي ته جيئن هو
انگريزن جا ساٿاري بڻجي حرن خلاف سندن ساٿ
ڏين. پر ان سازش □ انگريز وڏي پئماني تي
ڪامياب ٿي نه سگهيا. جيتوڻيک هو سنڌي قوم
منجهان ڪجهه غدار خريد کري انهن کي پنهنجن
ئي ماڻهن خلاف استعمال ڪرڻ □ ڪامياب ته ٿيا،
پر سندن اها رٿابندي کا گهڻا نتيجا ڏئي نه سگهي.
ان بعد هنن برصغير جي ٻين رياستن مان اهڙا قبيلا
□ برادريون لڏائي سنڌ □ آباد ڪرڻ جي سازش
سٽي، جيکي سندن مفادن تحت استعمال ٿي
سگهن □ برطانوي قبضي خلاف جدوجهد □
مصروف قومن خلاف شاهه کان وڌيک شاهه جي
وفاداري جو ثبوت ڏئي سگهن. ان ئي مقصد لاءِ
انگريزن حر هلچل کي ڪچلڻ لاءِ سنڌ □ پنجاب □
بلوچستان مان هزارن جي تعداد □ ماڻهو لڏائي
سنڌ □ آباد ڪرڻ شروع کيا، جيئن کين سنڌ جي
ماڻهن خلاف استعمال کري سگهجي. ان ڏس □
خاص کري حر هلچل جي مرکزي علائقن □
بلوچستان جي بگٽي قبيلي جي هزارين ماڻهن کي
لڏپلاڻ کري آباد کيو ويو. بگٽي پئسن جي لالچ □
انگريزن خلاف آزادي جي ويڙهه وڙهندڙن سان هر
قسم جي دشمني ڪرڻ لاءِ تيار هئا. بگٽين کي
بلوچستان جي ڊيرا بگٽي واري علائقي مان لڏائي

سنڌ جي سانگهڙ واري ضلعي ۾ خاص ڪري مکي واري ٻيلي ۾ آندو ويو، جتي کين ڳوٺ ٻڌڻ لاءِ هزارين ايڪڙ زمين نه فقط مفت ۾ ڏني وئي پر کين گهر ٺاهڻ ۽ خرچ پکي لاءِ به ڳري رقم ڏني وئي. جنهن جي بدلي ۾ بگٽين پنهنجي ئي وطن جي ماڻهن سان غداري ۽ دشمني وارو انتهائي گهٽيا ڪردار ادا ڪيو.

خاص ڪري انگريزن خلاف حرن جڏهن 1896ع ۾ تحريڪ شروع ڪئي ته انگريزن ان بغاوت کي نه فقط سختي سان ڪچليو پر سنڌ ۾ ٻين رياست مان ماڻهو آڻي سنڌين جو زور ٽوڙڻ ۽ کين اقليت ۾ تبديل ڪرڻ جي حڪمت عملي تي ڪم شروع ڪيو. انگريزن سانگهڙ ۾ مُکي ڍنڍ جي آس پاس وارن علائقن ۾ بلوچستان مان ڪجھ بلوچ قبيلن خاص ڪري بگٽين کي آڻي آباد ڪيو. انهن قبيلن ۾ نواب اڪبر بگٽي جا وڏا خاص طور تي شامل هُئا. جن کي نه صرف حُرن جون زمينون ۽ مال ملڪيت ڏنا ويا پر مٿن اُها ڊيوٽي رکي وئي ته هُو حُر تحريڪ ۾ حُرن جي جاسوسي ڪري ۽ انهن کي پڪڙي انگريز سرڪار جي حوالي ڪندا. انگريزن بگٽين کي في حُر پڪڙي ڏيڻ تي 10 رپيا انعام ڏيڻ جو اعلان ڪيو. بگٽين حر تحريڪ خلاف انگريزن جو ساٿ ڏيندي، حرن خلاف ڪارروايون شروع ڪري ڏنيون، سندس ڳوٺن تي چڙهايون ڪيون. گهرن مان ڦرلٽ شروع ڪئي ۽ عزتن تي حملا ڪيا . ان وقت جي مليل رڪارڊ موجب بگٽين سوين حر پڪڙي انگريز سرڪار حوالي ڪيا. جن مان بگٽين طرفان پڪڙيل گهٽ ۾ گهٽ 88 حُرن کي ڦاهيون ڏنيون ويون. سندن سر جي بدلي بگٽين انگريزن کان 880 رپيا انعام حاصل ڪيو. انگريزن جي ڏوڪڙن تي سنڌين سان دشمني ڪندڙ بگٽين ۾ سردار اڪبر بگٽي جي پونئيرن جو خاص ڪردار رهيو. ان جي بدلي ۾ کين سنڌ سميت بلوچستان ۾ هزارين ايڪڙ مفت زمين ڏئي

سردار جو لقب ڏنو ويو. ماضيءُ ۾ حرن خلاف انگريزن جو ساٿ ڏيندڙ پنجاب ۽ بلوچستان مان گهرايل قبيلا اڄ به سانگهڙ ضلعي سميت سنڌ جي مختلف علائقن ۾ آباد آهن.

سنڌي زبان جي حفاظت لاءِ جنگ وڙهندڙ پوپٽي هيراننداڻي

سنڌ جي ثقافتي گادي واري شهر حيدرآباد سان تعلق رکندڙ پوپٽي هيرا نندداڻي اها سنڌياڻي هئي. جنهن پنهنجي ماءُ ٻولي ۾ تمام گهڻو لکيو، کهاڻين، ناولن، تحقيق ۽ تنقيد سميت مختلف موضوعن تي ڪتاب لکيا. هي اها سنڌي ليکڪا

هـئي. جنهن 60 کـان وڌيڪ سـنڌي ڪتـاب لکي، سنڌي ٻولي جي خزاني کي مالا مـال ڪـري ڇـڏيو. هن جـو وڏو ڪارنـامو تـه اهـو هـو جـو هن پـارت □ سنڌي ٻوليءَ کي قومي ٻوليءَ طور تسليم ڪـرائڻ لاءِ هلايل هلچل □ نه فقط ڀرو ورتو، پر ان تحريڪ جي اڳواڻي پڻ ڪئي.

پوپٽي هيرانـنداڻي، سـنڌ جي ٻـئي وڏي شـهر حيـــدرآباد □ 17 ســـيپٽمبر 1924ع تي رامچنـــد هيرانداڻيءَ جي گهر □ جنم ورتو. پوپـٽي اسـڪولي تعليم ڪندن مل گرلس هاءِ اسڪول حيـدرآباد مـان حاصل ڪئي. هن 1939ع □ ميٽرڪ پاس ڪرڻ بعد انٽر ساڌو واسواڻي جي ميران ڪاليج □ بي اي جي ڊگري ”بنارس يونيورسٽيءَ“ مان 1943ع □ حاصل ڪئي. برصغير جي ورهاڱي ڪانپوءِ گهر پـاتين سـان گڏ پارت لڏي ويئي. جـتي هن پڙهـائي جـو سلسـلو جاري رکيو □ ايم اي جي ڊگري حاصل ڪئي.

پوپـٽي والـد جي وفـات بعـد مـالي حـالتون خـراب هجڻ سـبب پنهنجي □ ڀين گهـر پـاتين جي خرچ پکي پوري ڪرڻ لاءِ ٽيوشن به ڏني □ ممبئيءَ □ ماستري جي نوڪري به ڪئي. 1960ع □ نيشنل ڪاليج باندرا □ سـنڌي جي ليڪچـرار مقـرر ٿي، پـر ساڳئي وقت پاڻ ڪامرس ڪـاليج چـرچ گيٽ □ بـه پارٽ ٽائيم پروفيسر طور ڪم ڪنـدي رهي. پوپـٽي پروفيسـر جي عهـدي تـان ئي رٽـائر ڪيـائين. پـاڻ يونيورسـٽيءَ □ ايم اي □ پي ايچ ڊي جي شـاگردن جي گائيـڊ پڻ رهي. سـندس ڇپيـل ڪتـاب ممبـئي، پونا □ گجـرات جي يونيورسـٽين □ بي اي □ ايم اي جي ڪورسـن لاءِ تسـليم ٿيـل آهن. ڪيس هنـدي، سنسڪرت ٻولين سميت فيلسوفي □ ويدن وغـيره سان به گهڻي دلچسپي رهي.

ناميـارو اديب يوسـف سـنڌي پنهنجي ڪتـاب “سـنڌي ادب، هڪ سـو سـنڌي اديب” □ پوپـٽي تي لکيل تفصيلي مقالي □ لکي ٿو تـه پوپـٽيءَ □ پـڙهڻ

جي عادت ننڍي هوندي کان ئي هئي. پوپٽي ان بابت پاڻ ئي چوي ٿي ته پڙهڻ جي عادت مون ۾ پروفيسر ڪي اين واسواڻي وڌي، ۽ لکڻ جي شري هاسي مل ماڪيجاڻي وڌي. هاسي مل لکڻ لاءِ آمادهه ڪندي چيو هو ته، ”خيال جو وستار ڪرڻ ۽ وستار واري ڳالهه کي ننڍو ڪري لکڻ جو ڏانءُ تو ۾ آهي. تون ليکڪا بڻجي سگهين ٿي؟“ پوپٽي ٻڌائي ٿي ته هاسو مل ماڪيجاڻي جڏهن حيدرآباد ڇڏي ڪراچي ۾ وڃي رهائش اختيار ڪئي ته اتان مون کي آکاڻي لکي موڪلڻ لاءِ لکيو هئائين. مون ڪيس ”اُتم ڪير؟ استري يا پرش.“ جي عنوان هيٺ کهاڻي لکي موڪلي. اها آکاڻيسچي پريم کهاڻي هئي.

يوسف سنڌي موجب پوپٽي سپ کان پهرين کهاڻيون لکڻ شروع ڪيون. سندس کهاڻيون گهڻي ڀاڱي زال جي زندگي ۽ اُن جي چوگرد ڦرن ٿيون. ماءُ پيءُ وڙهن ته ڌيءَ ڪيئن ٿي محسوس ڪري، پيار ڪندڙ ڇوڪرو ڇڏي وڃي ته محبوبا جي من جو حال ڪهڙو تو ٿئي. هڪ زال جڏهن محبت جو تيز ڌڪ ٿي کائي ته پوءِ ڪن حالتن ۾ ڪيئن ٿي هيٺ ڪري، هڪ زال ٻي سان ڪيئن ٿي حسد ڪري. پرڻيل زال کي ٻيو ڪو مرد وڻي وڃي ته سندس دل جي ڪيفيت ڪهڙي ٿي ٿئي. اهي ۽ انهيءَ سان ملندڙ موضوع ئي پوپٽي جي کهاڻين جا موضوع هوندا آهن.

يوسف سنڌي موجب پوپٽي اصولن تي ڪڏهن به سمجهوتو نه ڪيو. هوءَ عربي سنڌي لپيءَ جي بچاءُ خاطر ديونا گري لپي جي حمايتين جي خلاف وڙهندي رهي آهي. هن سنڌي زبان، ادب ۽ ثقافت جي حفاظت لاءِ هڪ بهادر سپاهي جيان جنگ لڙي ۽ سنڌين ۾ سجاڳي آڻڻ لاءِ سڄي هندستان جو دورو ڪيو. هندستان ۾ سنڌي زبان کي قومي زبان طور تسليم ڪرائڻ توڙي سنڌي

ادب ۽ ثقافت ۽ تهذيب کي زنده رکڻ جي لاءِ جيڪا هلچل هلي، ان ۾ پوپٽيءَ جو وڏو ڪردار رهيو ۽ هوءَ انهيءَ جي مهڙ واري دستي جي اڳواڻ رهي.

پوپٽي کي لکڻ پڙهڻ کانسواءِ ڊانس ڪرڻ ۽ شاعرهه ٿيڻ جو به شوق هيو. پر سندس اهي ٻئي شوق پورا ٿي نه سگهيا. هو ٻڌائي ٿي ته بعد ۾ سندس لاڙو ڳائڻ ڏانهن ٿيو. پر درس ۽ تدريس جي شعبي سان سلهاڙيل هجڻ ڪري ان شوق کي به گهڻو عرصو برقرار رکي نه سگهي. پوپٽي پنهنجي ٻين شوقن بابت ٻڌائي ٿي ته جيتوڻيڪ سبڻ ۾ پرت جا امتحان پاس ڪيا، پر سبڻ سان ايتري دل نه اٿم، جيتري رڌڻ سان، باقي گهمڻ ۽ لکڻ منهنجي شوقن ۾ ضرور شمار ٿيندا.“

پوپٽي سنڌي ٻولي جي بيباڪ ليکڪا رهي آهي .الهاس ننگر ۽ ممبئيءَ جي ادبي ڪلاسن ۾ توڙي ڪانفرنسن ۽ سيمينارن ۾ شرڪت دوران بيباڪي سان تنقيد ڪرڻ کان ڪڏهن نه کيٻاياڻين .هند ۾ سنڌي ٻوليءَ کي قومي ٻوليءَ طور تسليم ڪرائڻ لاءِ هليل تحريڪ جي اڳواڻن مان هڪ هئي .اکيل ڀارت سنڌي ٻولي ساهت سڀا سان آخر تائين لاڳاپيل رهي .ناٽڪن ۾ سنڌي ثقافتي پروگرامن ۾ گهڻو حصو وٺندي رهي . پوپٽي باغي مزاج رکندڙ عورت هئي. هن سماج جي ڪيترن رسمن سان بغاوت ڪئي. جنهن جو هڪڙو مثال اهو به آهي ته هڪ نوجوان جيڪو ڪيس پسند ڪندو هو، ان ساڻس شادي ڪرڻ چاهي ۽ پٽ نوجوان جي مائٽن پوپٽي جي والدين کان وڏي ڏاج جي گهر ڪئي، جنهن تي پوپٽي احتجاج ڪندي چيو ته هو مون کي به وٺڻ ٿا چاهين ۽ ڏاج کي به. ان ڪري هن اهو رشتو ٽوڙي ڇڏيو ۽ سڄي زندگي شادي نه ڪئي.

پوپٽي جي ڪهاڻين جي ڪتابن ۾ هيٺ ڏنل ڪتاب شامل آهن.

رنگين زماني جون غمگين ڪهاڻيون، پڪار، ڪلي گلاب جي، ساغر شراب جو، مون توکي پيار ڪيو، خزان جو دور پورو ٿيو، شهناز، زندگي نه ڪويتا نه ڪهاڻي، اسين هِت اوهين هُت، زندگي جي پوپٽري، ڪفن ڍڪي زندگي (هندي ۾ ڪهاڻيون) پوپٽي ني شريشت ڪهانيان (گجراتي ۾ ڪهاڻيون) لي ڪاورڊ (انگريزي ۾ ڪهاڻيون) شامل آهن.

پوپٽي ڪهاڻين سان گڏ ناول به تخليق ڪيا، سندس ناولن ۾ منجو، حسرتن جي تربت، جي ۾ جهوري تن ۾ تات، سيلاب زندگيءَ جو شامل آهن. پوپٽي ڪيترائي مضمونن جا ڪتاب به لکيا، جن ۾ هڪ پشپ پندرهن پنکڙيون، پارت جي استري، مان چا آهيان، ٻولي منهنجي ماءُ، سنڌي ڪلهه ۾ اڄ چون چٽڪن چت ۾، زنده سا قوم رهندي شامل آهن. پوپٽي جا تنقيد، شاعري، لسانيات ۾ ٻين موضوعن تي به ڪيئي ڪتاب لکيل آهن، جن ۾ ڀاشا شاستر، سنڌي ٻولي، عزيز: شخص ۾ عالم، سنڌي مسلمانن گوين جي هندي ڪويتا، روح سندي رُڃ، مان سنڌڻ، سنڌي ساهت جي جهلڪ، سنڌي هستيون، پدمڻي (ناٽڪن جو مجموعو) سنڌي شادي (ڊانس ڊراما) ماڻڪ موتي لعل، ڏهن ڏينهن ۾ سنڌي سکو، سنڌ ڪان گنگا جمنا (خط) سنڌيز: دي اسٽئڪرڊ ٽريپر (انگريزي ۾) شاهه سنڌي تهذيب جو روح شامل آهن.

پوپٽي پنهنجي آتم ڪٿا "منهنجي حياتيءَ جا سونا روپا ورق" جي عنوان سان لکي. پوپٽي ۾ سندس خاندان سنڌ ڪهڙين حالتن ۾ ڇڏي اهو داستان سندس لکيل آتم ڪٿا واري هن ڪتاب ۾ پڙهي سگهجي ٿو. هي ڪتاب نه رڳو پوپٽي هيرا ننداڻيءَ جو ورهاڱي جو داستان آهي، پر انهن سڀني سنڌي هندن جو داستان آهن، جن ڪان سنڌ ڇڏرائي وئي هئي،

پوپٽي هيراننداڻي سنڌي ادب جي تاريخ بابت هڪ انتهائي اهم ڪتاب هسٽري آف سنڌي لٽريچر (آزادي کانپوءِ 1947ع کان 1978ع تائين-انگريزي □) جي عنوان هيٺ تحرير ڪيو. سنڌي ادب تي تحقيق جي حوالي سان هي انتهائي اهم ڪتاب آهن. جنهن □ 1947ع کان وٺي 1978ع تائين پارٽ □ لکيل سنڌي ادب جو تفصيلي تاريخ ڏني وئي آهي.

پوپٽيءَ کي ادبي خدمتن تي ڪيترائي ايوارڊ □ انعام ڏنا ويا. جن □ ساهتيه اڪادمي ايوارڊ، مهاراشٽر حڪومت پاران گرو پرسڪار ايوارڊ ، اکل پارت سنڌي ٻولي ساهت سڀا پاران" هڪ پشپ □ پنج پنکڙيون "ڪتاب تي ايوارڊ، انٽرنيشنل لطيف ايوارڊ، سدائين گڏ سنڌي ايسوسيئيشن پاران ايوارڊ، سنڌي نو رتن سنڌي ڪلچرل ايسوسيئيشن ممبئيءَ پاران ايوارڊ ڏنا ويا. پوپٽيءَ جي زندگيءَ تي ڪونج رسالي طرفان 1975ع □ خاص نمبر شايع ڪيو ويو. جڏهن ته جگديش لڇاڻيءَ □ منوهر بيديءَ سندس شخصيت تي ريڊيو □ ٽي .وي اسڪرپٽ 'پوپٽي ، پو- ڦتي '(1990ع)شايع ڪيو .

پوپٽي هيراننداڻي جو وڏي □ وڏو سپنو اهو هو ته پارت □ سنڌين کي پنهنجي رياست هجي. پوپٽي جو اهو خواب سندس حياتيءُ □ ساپيان نه ٿي سگهيو. جيتوڻيڪ پوپٽي هيراننداڻي 16 ڊسمبر 2005ع تي اسان کان هميشه لاءِ وڇڙي وئي. پر سندس لکڻيون اسان جي سماج جي رهنمائي لاءِ موجود رهنديون.

وطن لاءِ جان گھوريندڙ امر روپلو ڪولهي

اڄ پاڻ سنڌ جي اهڙي لازوال ڪردار جو ذڪر ڪنداسين، جنهن انگريز سامراج سان وڙهندي پنهنجي جان جون نذرانو ڏئي تاريخ ۾ امر ٿي ويو. روپلو ڪولهي ڪاروجهر جي اوچي ڳاٽ کي جهڪائڻ بدران پنهنجو ڪنڌ ڪٽرائي ڇڏيو. سنڌ جو هي سورمو روپلو ٿر جي ننگر پارڪر واري علائقي جو رهواسي هيو. هن 1818ع ڌاري ننگر شهر کان 15 ڪلوميٽرن جي فاصلي تي هڪ ڳوٺ ڪنڀاري ۾ شانتو ڪولهي جي گهر ۾ جنم ورتو.

سندس ماءَ جنهن کي اوڙي پاڙي جي ماڻهو مائي ڪيسر ٻائي جي نالي سان سڃاڻندا هئا. تنهن پنهنجي هن پٽ کي لاڏ ڪوڏ سان پالي جوان ڪيو. انگريزن پارت تي قبضي بعد سنڌ کي 1843ع ۾ پنهنجي تسلط هيٺ آندو. انگريز جنرل تروٽ سنڌ جي ٿر واري علائقي ننگرپارڪر تي قبضي لاءِ فوج ڪشي ڪئي ته ٿر جي جونجهارن وک وک تي سندس رستا روڪ ڪئي. ٿر ۾ انگريزن سان مهاڏي اٽڪائڻ جا داستان اڄ به ٿر جي پٽن تي رهندڙ ترين جي دل ۽ دماغ ۾ تازا آهن. جيتوڻيڪ انگريزن سان وڙهندي ترين جو وهيل رت واري جي پٽن ۾ غائب ٿي چڪو آهي پر وسڪاري جي هر مند ۾ ان رت مان ساوا سلا ور ور ڪري ڦٽي پوندا آهن.

ٿر ۾ سنڌي جوڌن طرفان ٿيل مزاحمت سبب انگريزن کي 16 سالن تائين بهادر ترين سان مهاڏو اٽڪائڻو پيو. ٿر جي راجپوتن جي فوج ۾ وڏو تعداد ڪولهي سپاهين تي مشتمل هو. سندن فوج جو سپهه سالار روپلو ڪولهي هو. ترين انگريز فوج سان 1843 کان 1859 تائين لڳاتار 16 سال جنگ جاري رکي. جيتوڻيڪ راجپوتن جي فوج وٽ جديد قسم جا هٿيار به نه هئا. جڏهن ته حملي آور فوج هر قسم جي تباهي ڦهلائيندڙ هٿيارن سان هٿياربند هئي. روپلو ڪولهي ۽ سندس فوج نه فقط بهادري پر پنهنجي علائقائي جنگي حرفت سان انگريزن سان مهاڏو اٽڪائيندي رهي. روپلو جي سربراهي ۾ ترين جي فوج تي پيرا انگريزن جي فوج کي شڪست ڏني. بغاوت جو جهنڊو بلند ڪندڙ روپلو ڪولهي ۽ سندس فوج طئه ڪري چڪو هئي ته ڪنهن به صورت ۾ انگريزن کي ڪارونجهر جي ڪور تائين پهچڻ نه ڏنو ويندو. روپلو ڪولهي 15 اپريل 1859ع تي برطانوي سامراج خلاف کلي عام بغاوت جو اعلان ڪري سر عام نڪري پيو. روپلو ڪولهي پنهنجي قبيلي جي 8 هزار کان مٿي

ويڙهاڪ ماڻهو گـڏ ڪـري انگريـزن جي آفيسـن تي حملا ڪــري ڏنــا. فــرنگيءَ جي آفيســن ۾ پچ ڊاهه ڪري باهيون ڏنيون ويون. خزانا لٽيـا ويـا، انگريـزن جي فوجي ڪئمپن تي حملا ڪري انهن کي نقصـان رسايو ويو.

روپلــو ڪــولهي کي انگريـــز فــوج انتهــائي چـالاڪي ۾ مڪـاري سـان مـئي 1859ع ۾ گرفتـار ڪري ورتو. ٻڌايو وڃي ٿو ته جڏهن مـئي مهيـني ۾ روپلو گرفتار ٿيو تڏهن ننگر ۾ سخت برسات وسـي رهي هـئي. پٽيـالي ۾ گودرونـدي تـيز وهي رهيـون هيون. ان ڏينهن انگريزن سـان دوبـدو ويـڙهه وڙهي وئي، ڇهه هـزار ڪـولهي شـهيد ٿيـا. جن جـو خـون انهن برساتي نـدين ۾ وهنـدو رهيـو. پـاٽي ريٽـو رت ٻڻجي ويو. ڌرتي ۾ وطن تان هزارين ڪـولهي جـان جو جـذرانو ڏئي شـهادت جـو جـام پينـدا رهيـا. هنن ساهه ڏئي ويساهه قائم ڪري ورتو. جڏهن ته سـندن راجا لاڏو سنگهه ۾ ڪرن سنگهه توڙي ٻاوا ۾ ٻيــون برادريون ميدان ڇـڏي ڀڄي ويـون. حملي آور فـوج جي جنرل تروٿ روپلي تي گرفتاري بعد انتهائي بي رحماڻو تشدد ڪيو، جيئن هو پنهنجي ٻين ساٿين جـو به ڏس پتـو ڏئي. جيڪي سـندس گرفتـاري بـاوجود ڪارونجهر ۾ جنگ جاري رکيو ويٺا هئا. جنرل تـروٿ روپلي کان انهن سوڍن ۾ راجپوتن جا به نـالا گهريـا ويا جيئن کين بـه سـوگهو ڪـري هن مـزاحمت جـو هميشـــه لاءِ انت آنـــدو وڃي. پـــر روپلـــو ڪـــولهي انگريزن کي پنهنجي هڪ بـه سـاٿي بـابت ڇـاڻ نـه ڏني. مڪـار ۾ چالاڪ انگريـز جـنرل طرفـان آڻ نـه مڃڻ بعــد روپلي کي لالچــون ڏيڻ شــروع ڪيــون ويـون. ڪيس ڇيـو ويـو تـه ٿـر جـا حـاڪم سـوڍا ۾ راجپوت مال ملڪيتون وٺي انگريـز حڪـومت سـان ناهه ڪـري چڪـا آهن تـه روپلي سـندن آڇن کي رد ڪندي ڌرتي ماءُ سان غداري ڪرڻ کـان مـوت کي ترجيح ڏيڻ جو وچن ورجـايو. سـنڌ جـو هي سـپاهي ڪارونجهر جيـان اوچـو ڳـاٽ ڪـري ٿـارچر سـهندو

رهيو پر آڻ مڃڻ لاءِ تيار نه ٿيو. انگريزن روپلي
ڪولهي کي آڻ مڃائڻ لاءِ سندس گهر واري رتن
ٻائي (ميڙواتي) تي به دٻاءُ وڌو ته هو پنهنجي مڙس
جي حياتي بچائڻ لاءِ ڪردار ادا ڪري. انگريزن
طرفان روپلي جي وني کي چتاءُ ڏنو ويو ٿو ته
جيڪڏهن روپلي آڻ نه مڃي ته تنهنجي لڄ لٽي
ويندي. پر هڪ بهادر سپاهي جي زال انگريزن جي
دڙڪن ۾ دهمانن آڏو هيٺي ٿيڻ جهڙي نه هئي. هو
جڏهن پنهنجي باغي مڙس سان ملي ٿي ته ان
وقت پاڻ بهادري جي علامت بڻجي وڃي ٿي. هو
پنهنجي ور روپلي کي چوي ٿي ته متان آڻ مڃي
مون کي ترياٽين آڏو لڄايو ٿئي. رتن ٻائي زخمن ۾
چور ٿيل پنهنجي مڙس جي ان حالت کي ڏسندي
نه ڊڄي ٿي، نه وري سندس جسم ۾ خوف سبب
ڪنبٽي پئدا ٿئي ٿي، پر سندس هٿ هوا ۾ لهرائن ٿا
۾ پنهنجي ور کي چوي ٿي ته روپلا انگريزن جي
دوکي ۾ اچي انهن سان ناهه نه ڪجاڻءِ. توکي
ماريو ويو ته ترياٽين جي ڪک مان منهنجي ڪک
مان جمندڙ ٻار تنهنجي نئون جنم هوندا. انگريز
جنرل تروٽ روپلي جي ٻنهي هٿن جي آڱرين تي
ڪپهه جون ٿهيل وٽيون ناهي انهن ۾ تيل وجهي ڏيئي
وانگر ٻاريو. سندس ڏهن ئي آڱرين کي باهه ۾
ساڙيو ويو. پر هن سرويچ پنهنجي وطن سان
غداري ڪرڻ بدران موت کي ترجيح ڏني. انگريز
جنرل تروٽ 21 آگسٽ 1859ع تي روپلي ڪولهي
کي ڦاسي تي لٽڪائي پنهنجي شڪست ۾ بي
عزتي جو بدلو وٺڻ جي ناڪام ڪوشش ڪئي. هن
ڪارونجهر جي ڪونڌر کي رات جو 8 وڳي ننگر
جي پاسي ۾ واقع سئي گام جي پرسان وهندر نئن
جي ڪناري تي بيٺل ٻبر جي وڻ ۾ ٽنگي ڦاهي ڏني
وئي. روپلي جو جسم وڻ جي ڏار ۾ لڏندو رهيو،
سندس عظمت آڏو ڪارونجهر پنهنجو ڪنڌ
جهڪائي ڇڏيو. سنڌ پنهنجي هن سلڇڻي پٽ جي
بهادري تي فخر وچان مرڪي ڏنو.

ظالمن خلاف گوريلا جنگ
جوٽيندڙ سورمو لاکو ڦلاڻي

سنڌ اڄ جن سرحدن تي مشتمل آهي، اهي سرحدون ان جون ماضيءَ ۾ نه هيون، سنڌ وسيع جاگرافيائي ايراضي تي ڦهليل هئي. جنهن ۾ اڄوڪو پنجاب، بلوچستان، راجسٿان، گجرات ۽ ٻيا علائقا شامل هيا. اسان جڏهن ماضيءَ جي سنڌ جي تاريخ جو ذڪر ڪنداسين ته ان کي موجوده سنڌ جي محدود سرحدن بدران ان وسيع سنڌ کي سمجهڻ گهرجي. جيڪا اڄ به پنهنجي تهذيب، ثقافت ۽ ٻولي جي بنياد تي هزارين ڪلوميٽرن جي ايراضيءُ تي ڦهليل آهي. اڄ پاڻ آڳاتي سنڌ جي ڪڇ، ڀڄ جي ان سورمي ڄام لاکي ڦلاڻي جو ذڪر ڪنداسين، جيڪو موجوده سرحدن جو محتاج ناهي، جنهن کي اڄوڪين سياسي سرحدن وارين لڪيرن ۾ قيد ڪري نه ٿو سگهجي. ڄام لاکو ڦُلاڻي، آڳاتي سنڌ جو اهو ناميارو سورمو ٿي گذريو آهي، جنهن کي ڀٽائي ڳائي سندس ڪردار کي لافاني حيثيت ڏئي ڇڏي. لاکي ڦلاڻيءَ کي سنڌ جي راڳين ۾ سگهڙن ستن سورهين ۾ شمار ڪيو آهي . لاکو ڦلاڻي ڪڇ جي ڀُڄ واري علائقي جي مشهور سمي سردار‘ ڄام ڦل’ جو پٽ هو .

سندس ماءُ جو نالو سونل پائي هو .ڄام لاکي ڦلاڻيءَ جي رهائش وارو هنڌ ’شيخاڻي گهاڙي‘، شڪور ڊنڊ کان ڏهاڪو ميلن جي پنڌ تي آهي. هيءَ ڊنڊ 120 چورس ميلن ۾ پکڙيل آهي ۾ پراڻي وقت ۾ ساگرو ڊنڊ، ريڻ ندي ۾ پراڻ هن ڊنڊ ۾ وهندا هئا. لاکي ڦلاڻيءَ جي جنم بابت ڪيئي رايا موجود آهن. پر هڪ نوجوان محقق قاضي مقصود احمد جي تحقيق موجب لاکو ڦلاڻي تيرهين - چوڏهين صديءَ ۾ ٿي گذريو آهي. جيمس برگس، لاکي ڦلاڻيءَ جي حڪمراني جو دور 1320ع کان 1344ع تائين ڄاڻايو آهي. روايتن جي آڌار تي چئي سگهجي ٿو ته لاکو ڦلاڻي، سنڌ جي سومرن حڪمرانن جي آخري دور ۾ ٿي گذريو آهي.

لاکو ڦلاڻي آڳاٽي سنڌ جو سگهارو حڪمران هو ۾ ڪڇ ۾ گجرات جي روايتن ۾ تمام گهڻو مشهور رهيو آهي. سندس نالي ۾ حڪمرانيءَ جي ڇاپ اڄ به ڪڇ، گجرات، مارواڙ ۾ سنڌ جي علائقن تائين پکڙيل آهي. هن جا ڪل ڇهه پائر ٻڌايا وڃن ٿا. لاکي ڦلاڻيءَ پنهنجن انهن پائرن کي ڪنڙ (Khinara) ، ۾ انگر ڳڙهه (Angorgadh) وارو علائقو ورهائي ڏنو ۾ پاڻ ڪپلگرام (Kapilgram) ۾ پنهنجي راڄڌاني قائم ڪيائين. جنهن جو نالو پنهنجي پيڻ جي نسبت سان ڪيرا ڪوٽ رکيائين ۾ اتي هڪ قلعو ۾ هڪ شوِ جو مندر به تعمير ڪرايائين.

تاريخي ماخذن موجب لاکو ڦلاڻي ڪڇ جي راءِ همير جو همعصر هو ۾ جاڙيجي حاڪم راءِ ڪنگهار جي دور ۾ ٿي گذريو آهي. ڄام لاکو هڪ جنگجو جوڌو هو. روايت آهي ته ان وقت جو حاڪم راءِ ڪنگهار هڪ مالدار ريباڙڻ تي عاشق هو، جنهن جي ڪري ريبارين جي وقت جي حاڪم تائين رسائي حاصل هئي. ريبارين وقت جي حاڪم جي ويجهڙائپ سبب پاڻ کي باقي خلق کان مٿيرو ٿي

سمجهيو □ غريب □ بي پهچ مـاڻهن خلاف رڻ ٻـاري ڏنو هو. هڪ ڀيري ريٻارين ڄام لاکي جا خاص ماڻهو جسو □ جسراج کي قتـل کـري ڇـڏيو. راءِ کنگهـار ڄام لاکي کي انصاف ڏيارڻ بـدران ڪيس ئي ڏوهي قرار ڏنو. ان ناانصـافي سـبب ڄـام لاکي وقت جي حـاڪم سـان بغـاوت شـروع ڪـئي □ متس حملا شروع ڪري ڏنا. ڄـام لاکي قتـل جـو بـدلو وٺڻ لاءِ ريٻارين □ راءِ کنگهار سميت سندس بـرادري خلاف گوريلا جنگ شـروع ڪـئي. جنهن کي شـاهه لطيـف هن طرح بيان ڪيو آهي.

لاکـا لـک سـجهـن، پـر ڦـلاڻـيءَ ڦـيـر ٻيو،
جنهن پر راڻا راڄيا، ڪوڙن منجهه ڪنبن،
جـنهـن جـو جاڙيـجن، ستي سؤنچو نه لــهـي.

لاکـو لــوڙائــن سـيـن، ڇـــوڏس لــڙ ڇــڙهـــي،
وڙهـــيـــو وريــامــن جــا، ڏٽــيـــو ڏڻ هـــٽــي،
پسين جي پري، سي واهر ڪنهن نه وارئيا.

لاکـــو لــوٽي آئيو، هئي هئي پيئي هاڪ،
پائرڪنان پڇڙي، ڏونگر پيـئـي ڏاڪ،
انـيــون □ عــراق، گـڏيان تان گهٽيئي ٽيا.

حقيقت اها آهي ته لاکـو ڦلاڻي کـو ڌاڙيـل □ رهزن نه هيو، پر هـو سـخي ڏاتـار هـو. هـو ڌاڙا نـه هڻنـدو هـو پـر ڏاڍن سـان انصـاف لاءِ جنـگ جـوٽي هئائين.

ڄام لاکي ڦلاڻيءَ پنهنجي دور □ سپ کان اڳ ڪيرا ڳڙهه نالي هڪ مضبوط قلعو ٺهرايو، جنهن لاءِ ڪافي اوڏ گهرايـائين. ڪـوٽ جي ڪم دوران ڄــام لاکي جـي نگاهـه ٻيـلي نــالي اوڏ جــي خوبصـورت نيـاڻيءَ تي پئي □ اُن هٿان دل ڪسـائي ويـٺـو. روايت مـوجب هن بـروقت مـاڻهو مـوڪلي ٻيلي اوڏ کـان ڌيءَ جو سـڱ گهريـو، جنهن خوشـيءَ سـان رشـتو قبول ڪيو. جنهن بعد ڄام لاکي اُن ڇوڪريءَ سـان لانئـون لـــڌيون. ڄـــام لاکي اوڏن کي تمـــام گهڻـــو

نوازيو .ملڪ □ پـاٽيءَ جي اٿـاٿ محسـوس ڪـري، اوڏن هٿان بـه وڏا تلاءَ کوٽايـائين. جن مـان هڪ تي ’لاڪاسـر ‘□ ٻـئي تي ’ٻيلاسـر ‘نـالو پئجي ويـو .اهي ٻئي تلاءَ اڄ تائين ساڳين نالن سان سڏجن ٿا.

اها به روايت آهي ته جڏهن ڄـام لاڪـو ڦلاڻي ڪڇ مان ڇڄ وٺي مهر راڻي پرڻجڻ پـئي آيـو ،تـڏهن ٽنـڊي جـان محمـد واري آمـري مقـام وٽـان پـراڻ درياهــه اُڪريــو هــو □ آمــريءَ □ مــنزل انــداز ٿيــو هو .پراڻ درياهه □ ان وقت وڏو پاٽي هو .ان ڪــري سندس ڏاج جو سامان پُسي پيو، جيڪو هن آمريءَ جي ڪنـــڌيءَ تي لـــئيءَ جي ٽـــارن □ ٻين وڻن تي سڪائڻ لاءِ وجهرايو هو .جڏهن اهو سـامان اُس تي سُـڪي خشـڪ ٿيـو □ لاهڻ جي تيـاري ٿي تـه ڄـام لاڪي پنهنجن مـاڻهن کي روڪـي چيـو تـه اسـان جي اها رسم □ روايت آهي ته اسـين شـاديءَ □ اوڍاڻي ڏيندا آهيون ،اُن ڪري هن شاديءَ جي هيءَ پهــرين اوڍاڻي آهي .تنهنڪـــــري اهي ڪـــــپڙا اتي ئي رهڻ ڏيو .ان بعد ٻيو سامان خريد ڪري اڳتي وڌيو.

لاڪي جي ان روايت کي شــاهه لطيــف سُــر ڏهر □ هن ريت ڳايو آهي:

جهوني تون پراڻ، جڳ ڇتيهه سنبرين،

تو ڪي ڏنا هاڻ ،لاڪي جهڙا پهيئڙا.

لاڪو ڦلاڻي اڪثر ڪري پنهنجن دوسـتن سـان شيل شڪار تي رهندو هــو. هڪ دفعي ڪنهن ڪيس پوئتي جي سڌ ونڻ جي صلاح ڏيندي چيو ته ائين نه ٿئي جو ڪنهن ڏينهن اچي ڪير ٻڌائي تـه ڦـل مـري ويو. لاڪو جـوانيءَ جي گهـوڙي تي سـوار هـو، تنهن کي اها ڳالهه نـه وڻي، ان ڪـري قسـم کنيـائين تـه جيڪو به اهڙي منحـوس خـبر آڻينـدو، ان جي زبـان وڍائيندس. گهڻي وقت کان پوءِ ڦـل سـچ پچ گـذاري ويو □ لاڪو ان وقت بـه گهـر گهـاٽ کـان پـري هـو. دوستن يارن کي خـبر پـئي پـر ڪـير نـه هـو جيڪـو

لاکي کي اها منحوس خبر پڏائي. نيٺ هڪ پٽ فقير تي ڪم رکيائون، جنهن اها خبر لاکي تائين پهچائڻ جي حامي ڀري ۾ لاکي جي اڳيان اچي چيائين ته:

هڪڙا ڦل پسن واڙئين، ٻيا جي ٻنين ڏاج،
لاکا آءُ مهراڻ، تو ريءُ سجو ڪاچڙو.

يعني ڦل هڪڙا واڙين اندر ولين ۾ آهن ۾ ٻيا ٻنين ۾ پچندڙ آهن، باقي ٻيو ڦل ڪٿي به نه آهي. تڏهن لاکي جي وات مان نڪري ويو ته چئبو ته منهنجو پيءُ مري چڪو آهي. پٽ ورندي ڏني ته سائين! اهو مون نه چيو، تو چيو آهي. پوءِ لاکي ميڻ جي زبان ٺهرائي پنهنجي زبان مٿان رکي وڍرائي پنهنجو قسم پورو ڪيو ۾ وچي پيءُ جي گادي سنڀالي.

سندس موت بابت به ڪا چٽي ۾ مستند ڄاڻ نه ٿي ملي. سندس موت بابت هڪ روايت آهي ته لاکو ڦلاڻي مارواڙ جي راٺوڙ راجا سياجيءَ جي هٿان جنگ ڪندي ماريو ويو هو.

جڏهن ته سندس موت بابت ٻي روايت آهي ته ڄام لاکي ڦلاڻيءَ جي آخري دور ۾ گجرات جي حاڪم مولراج سولنڪيءَ ڪڇ تي ڪاهون ڪيون .آخري ڪاهه دوران لاکي ڦلاڻيءَ وطن لاءِ وڙهندي شهادت ماڻي .

لاکو سنڌ جو سورهيه هو. هن ظالم حڪمرانن جي ظلم کان خلق کي نجات ڏياري ۾ ظالم حڪمرانن خلاف جدوجهد ڪئي. ان ڪري سنڌ جي هن سورمي جي شخصيت ۾ ڪردار جا روشن رخ دنيا آڏو ظاهر ڪرڻ جي ضرورت آهي.

تعليمي نصاب تبديل ڪرڻ جي ضرورت ڇو؟

سنڌ ۾ تعليمي معيار گذريل ڪيترن سالن کان خراب آهي. تعليم واري وزارت طرفان ان ڏس ۾ فيصلو ڪيو ويو آهي ته سنڌ ۾ جيڪو تعليمي نصاب پڙهايو پيو وڃي، ان ۾ تبديلي آندي ويندي ۽ انهيءَ جي معيار ۾ بهتري جي ڪوشش ڪئي ويندي. ان ڳالهه ۾ ڪنهن به شڪ جي گنجائش ناهي ته سنڌ ۾ پڙهايو ويندڙ تعليمي نصاب ۾ تبديلي جي وڏي گنجائش موجود آهي، ان ڪري هر لحاظ کان نه رڳو تبديل ٿيڻ گهرجي پر ان ۾ جيترو ممڪن ۾ بهتر ٿي سگهي اوترو تبديلي آڻي مستقبل جي معمارن کي نين راهن سان روشناس ڪرايو وڃي ته جيئن اهي ايندڙ وقت سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي هلڻ جي قابل ٿي سگهن. وڏي عرصي کان سنڌ ۾ جيڪو تعليمي نصاب پڙهايو پيو وڃي ان جي تبديلي جي گهرج سختيءَ سان محسوس ٿي رهي هئي پر ان باوجود نصاب ۾ ڪي خاطر خواهه تبديليون نه اچي سگهيون هيون، نتيجي ۾ سنڌ جو نوجوان نسل گهٽي پاڳي عالمي محرڪن ۾ جديد ٽيڪنالاجي جهڙي ڏورس تعليمي سفر کان تمام گهٽو پري نظر اچي رهيو هو. هاڻي جڏهن تعليم واري وزارت طرفان تعليمي نصاب ۾ تبديلي آڻڻ جو فيصلو ڪيو ويو آهي ته يقينن اهو فيصلو نه رڳو سٺو سنئوڻ ثابت ٿيندو.

سنڌ ۾ تعليم جو معيار انتهائي پوئتي پيل ۾ مدي خارج آهي. جنهن جي موجودگي ۾ اسان ڪو بهتر نسل ۾ باشعور نوجوان اڳيان آني نه ٿا

سگهون. هن وقت جيڪو تعليمي نصاب پڙهايو پيو
وڃي ان وڏي پيماني تي موثر مثبت تبديلي
جي ضرورت ته پنهنجي جاءِ تي واقعي موجود آهي
پر جيڪڏهن اها تبديلي وقت حالتن سان گڏ
معياري بهتر هوندي ته يقينن اها بهتر نتيجا پاڻ
سان گڏ کڻي ايندي. چاڪاڻ ته سنڌ جا ڪيترائي
اهڙا انمول هيرا آهن، جن جو موجوده نصابي تعليم
 ذڪر نه آهي، جنهن ڪري اسان جو نوجوان
نسل اهڙن انمول هيرن جي ڪارنامن بهتر
ڪارڪردگين کان نا آشنا پئي رهيو آهي. موجوده
نصاب جيڪڏهن اها خاطر خواهه تبديلي آندي
وڃي ٿي ته ان سان سماجي شعوري طور تي
شاگردن نوان لاڙا پيدا ٿيندا جيڪي پنهنجن گم
ٿيل ڪردارن هيرن بابت بنيادي ڄاڻ فراهم ڪرڻ
کان وانجهيل رهيا آهن، نصاب تبديلي اچڻ جي
نتيجي اسان جو نوجوان نسل هڪ بهتر قوم جي
شڪل اختيار ڪري اڀري سگهي ٿي، پي صورت
تاريخ جا اهي گمنام سپاهي جن جو نصابي تعليم
ڪو ذڪر نه ٿيل هو يا آهي اهي شايد وقت
حالتن جي دز ڪٽي ڍڪجي وڃن ها.

ان سان گڏوگڏ هن وقت اسان ايڪوهين
صدي جي رهيا آهيون، هي جديد ٽيڪنالاجي
سافٽ ويئر جو دور هلي رهيو آهي، ان ڪري اڄا
به ان ڳالهه جي سخت ضرورت محسوس ٿي رهي
آهي ته موجوده نصاب کي گلوبل وليج سافٽ
ويئر جي عهد واري سلسلي کي نظر رکندي
انهيءَ نصابي تبديلي کي انهيءَ صورتحال سان
همڪنار ڪيو وڃي ته جيئن سنڌ جو نوجوان نسل
عالمي تناظر ٿيندڙ تبديلين موثر نتيجن کان
باخبر رهي سگهي. ان سان هڪ ته نوجوان نسل
جديد ٽيڪنالاجي جي ڄاڻ ميسر ٿيندي پيو ته ذهني
طور ٻار سگهارا ٿيندا، جنهن سان اڳتي هلي سنڌ
فڪري، شعوري ذهني آزادي سان گڏوگڏ ڪافي
بهتر معياري تعليمي تبديليون اچي سگهن ٿيون.

شرط اهو آهي ته انهيءَ معيـاري تبـديلي کي وڌ کـان وڌ بهـتر بڻـائي مسـتقبل جي معمـارن کي وقت ۾ حالتن سان گڏ بيهاريو وڃي ته جيئن ان جـا هر ايندڙ ڏينهن تبـديل ٿينـدڙ نتيجـا ملي سـگهن، ٻي صورت ۾ پراڻو نصـاب پـڙهڻ جي نـتيجي ۾ شـاگرد تـوڙي شـاگردياڻيون کـا بهـتر اڳـيرائي نـه کـري سـگهنديون ۾ عين ممڪن آهي تـه ان سـان گهٽـو پوئتي رهجي وڃـون، ان کـري دنيـا سـان گـڏ هلڻ جي لاءِ اسان کي پنهنجي تعليمي نصاب ۾ نـه رڳـو تبديليون آڻيون پونديون پر تعليمي نصاب ۾ سـڌارو آڻ سان گڏوگڏ بهتر ۾ ڪارآمد ثـابت ٿينـدڙ تعليمي سرشـتي کي بـه متعـارف ڪرائڻـو پونـدو ۾ نيـون پاليسيون تخليق ڪرڻيون پونديون، تڏهن وڃي اصل جوهر موجب اسان ڪاميابي ماڻي سگهون ٿا.

سنڌو سڀيتا جي وارثي ڪرڻ جي ضرورت

اڄ سنڌ ۾ سنڌو ماٿري جي تهذيب جو ڍهـاڙو ملهايو پيو وڃي. پاڻ ان تي ڳالهه ٻولهـه ڪنداسـين

ته سنڌو سڀيتا جو ڏهاڙو ملهائڻ ڇو ضــروري آهي؟
ان جو ڪهڙو ڪارج آهي. سنڌو مـاتري جي تهـذيب
اڄ کان هڪ صدي اڳ برصغير تي برطانوي قبضــي
دوران دريافت ڪئي وئي. اڄ به دنيا جهان جا مـاهر
ان تي تحقيق ڪـري رهيا آهن. ان سلسلي ڪيئي
پراجيڪٽ تيار ڪـري ادارا جوڙي ڪوجنا ڪئي پئي
وڃي. سنڌو سڀيتا تي دنيا جي ٻين ملڪـن جيـتري
تحقيق ٿي آهي، افسوس جـو ان بـابت ان خطي
ايـتري ڪوجنـا نـه ٿي آهي، جـتي اهـا عظيم تهـذيب
پنهنجو وجـود رکي ٿي. ڀـارت ڪي ڇـڏي، جيڪـڏهن
پاڪستان تي نظـر وجهجي تـه هـتي سـنڌو تهـذيب
کان لاتعلقي جو رجحـان انتهـائي ڏکوئينـدڙ آهي. ان
جو نتيجو اهو نڪتـو آهي تـه دنيـا جـا مختلـف مـاهر
ســنڌو تهــذيب جي پنهنجي مفــادن تحت تشــريح
ڪـري، ان جو تشخص تبديل ڪـري رهيا آهن. ڪٿي،
هن تهـذيب ڪي سـنڌ کـان 2 هـزار ڪلوميـٽر پـري
رهندڙ تامل ناڊو جي دراوڙن جي تهـذيب قـرار ڏنـو
پيو وڃي ته ڪٿي وري ڀارت رهندڙ منڊا قبيلي جا
ماڻهو ان کي پنهنجي تهـذيبي ورثـو قـرار ڏئي رهيـا
آهن. اهــو ســڀ ڪجهــه ان ڪــري ٿي رهيــو آهي،
ڇاڪـاڻ تـه سـنڌو مـاتري رهنـدڙ مـاڻهن پنهنجي
تهذيب جي وارثي ڪـرڻ ڇـڏي ڏني آهي. دنيـا انـدر
سنڌو ماتري جي تهذيب تي جيڪا جديـد تحقيـق ٿي
رهي آهي. ان کان به هتان جي مـاڻهن کي اڻ ڄـاڻ
رکيو ويو آهي. اڄ به ڪين سنڌو سڀيتا بابت برصـغير
تي برطانوي بيٺڪيت واري دور يعني هڪ صدي اڳ
جوڙيل يا ٺئه ڪيـل ٿيوريـون پڙهـايون وڃن ٿيـون.
جيڪي وقت گــذرڻ ســان نــئين ڪوجنــا بعـد رد ٿي
چڪيـون آهن. اڄ بــه اســان جي نصـابي ڪتـابن
لکيـل آهي تـه سـنڌو مـاتري جي سـڀيتا جي وارث
درواڙ نسل جا ماڻهو هئا اسان پنهنجي اڻ ڄاڻائي
سبب نه فقط ان کي قبول ڪـري رهيـا آهيـون. پـر
پــاڻ ڪي ســنڌي بــدران دراوڙ قــرار ڏيڻ فخــر
محسوس پيا ڪـريون. اڄ به اهـو چيـو پيـو وڃي تـه

سندو ماتري جي سپيتا جي زوال جو كارڻ سينٽرل ايشيا رستي کھي آيل آرين جو حملو ھو. جن يورپي نسل جي آرين سنڌ جي هن پرئي پاڳئي پرڳٽي جي شھري تھذيب کي رات وچ ۽ ناس كري ڇڏيو. سندن شھر اجاڙي ڇڏيا، کين سندو ماتري مان نيکالي ڏئي، ان جا والي وارث پاڻ ٿي ويٺا. آرين جي حملي سبب سنڌو ماتر جھڙي ترقي يافته تھذيب جا وارث، جن كي ماهر هن كان اڳ دراوڙ قرار ڏين پيا، سي هتان ڀڄي وڃي، هندستان جي ڏاکڻين رياستن تامل نادو، کرناٽکا ۽ تيلگو نکتا. جڏهن ته هاڻي ان دعوی کي نئين تحقيق بعد ماهرن رد کري ڇڏيو آهي.

برصغير تي برطانوي قبضي دوران يورپي ۽ خاص کري جرمن آرڪيالاجسٽن طرفان سنڌو سپيتا جي وارثن کي دراوڙ قرار ڏيڻ پويان پڻ آرين جي حملي واري مفروضي کي سچ ثابت کرڻ جي کوشش هئي. برطانوي تاريخدانن ۽ آرڪيالاجي جي ماهرن هڪ گهري سازش ۽ حکمت عملي هيٺ سنڌو ماتري تي آرين جي حملي جو تصور آڏو آندو. جيئن هن خطي ۾ سندن بينکي مفاد سلامت رهي سگهن. سندن ان ٿيوري جو کيتو اڄ تائين برصغير سنڌ هند جا ماڻهو پوڄي رهيا آهن. اڄ به برصغير جا ماڻهو انگريزن جي ان سازشي ۽ کوڙي ٿيوري ۾ يقين رکن ٿا. جڏهن ته انساني علم ۽ قديم آثارن جي ماهرن ثبوتن سان سنڌو ماتري تي آرين واري حملي جي ٿيوري کي رد کري ڇڏيو آهي. تازي ٿيل تحقيق جي بنياد تي اها ڳالهه ثابت ٿي آهي ته سنڌو سپيتا جا وارث دراوڙي نسل جا نه هئا، پر هو هن ئي ڌرتي جا اڳاٽا سنڌي هئا. جيکي تامل نادو ۾ نه پر اڄ به سنڌ، پنجاب، خيبر پختون خواهه، بلوچستان، کاٺياواڙ، کڇ ۽ راجستان ۾ رهندڙ آهن. جيکڏهن کو ائين سمجهي ٿو ته سنڌو ماتري جي تهذيب سنڌي ماڻهن جي سپيتا نه پر تامل نادو جي دراوڙ نسل

جي مــاٽهن جي تخليــق آهي تــه اهــو گــاڏيءَ ڪي گهوڙي جي اڳيان جوٽڻ برابر ٿيندو. جديد سائنسـي بنيادن تي تحقيق اها ڳالهه ثابت ڪئي آهي ته سنڌو ماٿري جي سپيتا جي پوئتي پـوڻ بعـد هن خطي تي 1500 ق م ۾ يـورپ يـا سـينٽرل ايشـيا ڪـان آرين نالي نسل جو ڪوبه حملو نه ٿيو هو ۽ نه وري آرين طرفان برصغير طرف ڪا لڏپلاڻ ڪئي وئي. يورپي ماهرن طرفان جنهن انڊو يورپين ٻولين جي گـروپ جي دعـوى ڪـئي وئي آهي. اهــو اصـل ۾ آڳــاٽي سنڌي زبـان جي اثـر هيٺ ٻـولين جـو گـروپ هيـو. جنهن کي جديد تحقيق بعد مليل ثبوتن جي بنياد تي سنڌو يورپين زبانن جـو گـروپ قـرار ڏيڻ گهـرجي. چاڪاڻ ته سنڌو يورپين زبانن واري گروپ جو اصل وطن سنڌو ماٿري هئي. سنڌو سپيتا جي پوئتي پوڻ بعد هن ماٿري ۾ تهذيب جـو ڦيٿـو ڦـرڻ رڪجي نـه ويو، نه وري هن خطي تي ٻـاهران آيـل آرين حملـو ڪري پنهنجي تهذيب ۽ ٻولي جو بنياد وڌو پر سـنڌو تهـذيب پوئـتي پـوڻ بعـد ويـدڪ دور ۾ داخـل ٿي. ويدڪ دور سنڌو سپيتا جو تسلسل هيو. برصـغير ۾ هنـدو مـذهب جي شـروعات ٻـاهران آيـل آرين نـه ڪئي هئي، پر سنڌو ماٿري هندو ڌرم جـو جنم هنـڌ آهي. 1500 ق م ۾ رگ ويد سنڌو ندي جي ڪنـارن تي لکيــو ويــو. جنهن جــا خــالق ســنڌو مــاٿري جــا رهواسي هئا.

هن وقت تـائين پاڪسـتان ۽ انـڊيا ۾ سـنڌو سپيتا جا 15 سو ڪان وڌيڪ قديم ماڳ دريـافت ٿي چڪا آهن. سنڌو سپيتا تي تحقيق جو ڪم پاڪستان ۽ انــڊيا ڪــان وڌيڪ ٻين ملڪن ۾ ڪيــو ويــو آهي، خاص ڪري ان مقصد لاءِ الـڳ ادارا قـائم ڪـري ۽ وڏا وڏا پـراجيڪٽ جـوڙي تحقيـق جـو ڪم شـروع ڪيو ويو آهي. جيڪو اڄ به جاري آهي. ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته سنڌو مـاٿري جي تهـذيب کي ان جا اصل وارث پنهنجو ڪن. ان تي پاڻ تحقيـق ڪن. سـنڌ ۾ تحقيقي ادارا قـائم ڪـري جديـد سائنسـي

بنيادن تي ڪوجنا ڪئي وڃي. ان ئي مقصد لاءِ سنڌ ۽ اڄ 22 مارچ تي سنڌو سڀيتا جو ڏهاڙو ملهايو پيو وڃي. هن ڏهاڙي ملهائڻ جي شروعات مقصود قاضي سميت ڪجهه سنڌ دوست ساٿين طرفان گذريل ٻن ٽن سالن کان ڪئي وئي آهي. هن ڏينهن ملهائڻ جو مقصد پنهنجي تهذيب جي وارثي ڪرڻ جي هڪ ڪوشش آهي. سنڌ جي ماڻهن منجهه پنهنجي تهذيب سان دلچسپي ۽ لڳاءُ پئدا ڪرڻ جي هڪ جستجو آهي. سنڌو تهذيب کي مسخ ڪرڻ وارين ڪوششن اڳيان بند ٻڌڻ لاءِ هڪ اڳڀرائي آهي. ڇاڪاڻ ته جيستائين اسان پنهنجي تهذيبي ورثي جي پاڻ مالڪي نه ڪنداسين، تيستائين ان جي حقيقي ۽ روشن رخ کي دنيا آڏو نروار ڪري نه ٿا سگهون.

سنڌ جي زرعي سائنسدان فرزانه پنهور

فرزانه پنهور سنڌ جي پهرين عورت زرعي سائنسدان هئي. جنهن زراعت، خوراڪ ۽ ماحول سميت مختلف موضوعن تي تحقيق ڪئي. سندس ان تحقيق جي نتيجن تي ٻڌل 100 کان به وڌيڪ مقالا ۽ مضمون عالمي سطح جي رسالن ۽ شايع

ثيا آهن. سندس پندرهن ريسرچ پيپر مختلف ملڪن پاران انٽرنيٽ تي جاري ڪيا ويا. سنڌ سميت پاڪستان ۾ گهٽ ماڻهن کي خبر هوندي ته فرزانه فروٽ جون ڪيٽريون ئي نيون جنسون متعارف ڪرايون. هن سنڌ ڏياٽي سياستدان انب جي سڪل وٽن کي سائنسي طريقي سان ٻيهر ڦل ڏيڻ لائق بڻايو.

فرزانه 15 سيپٽمبر 1957ع تي سنڌ جي گادي واري شهر ڪراچي ۾ جنم ورتو. پاڻ 1980ع ۾ ڪراچي يونيورسٽيءَ مان بائيو ڪيمسٽريءَ ۾ بي .ايس .سي (آنرس) ڪيائين ۽ 1981ع ۾ ساڳيءَ يونيورسٽيءَ مان بائيو ڪيمسٽريءَ ۾ ايم .ايس .سي جي ڊگري حاصل ڪئي. هن زراعت جي ماهر ۽ محقق ايم ايچ پنهور سان 1983ع ۾ شادي ڪئي. فرزانه سوائل ڪيمسٽري، ميڪرو ۽ مائڪرو نيوٽريشن، آرگينڪ فرٽيلائيزر (وڻن جي پاڻ)، فروٽ ڪراپس لاءِ استعمال ٿيندڙ گروٿ ريگوليٽرس ۽ پوسٽ ڪار ويسٽ ٽئڪنالاجيءَ تي تحقيقي ڪم ڪيو.

هن به ڪتاب ڪيميڪلس وچ ڪاز ڪئنسر، جنيٽڪ انجينئرنگ اينڊ فيوچر آف ايگريڪلچر ان پاڪستان لکيا آهن. جڏهن ته هن پنهنجي مڙس ايم .ايچ .پنهور سان گڏ به 25 ڪتاب لکيا آهن. هوءَ سنڌ رورل وومين اَپلِفٽ گروپ جي چيئرپرسن به رهي. جڏهن ته سوائل ٽيسٽنگ ليبارٽري (بي وي ٽي) جي سال 1992ع کان 1994ع تائين مئنيجنگ ڊائريڪٽر به رهي .ان کان سواءِ مئنيجنگ ريسرچ اينڊ ڊويلپمينٽ انجنيئرس جي 1982ع کان 1992ع تائين مئنيجر رهي چڪي آهي .

سندس خدمتن جي مڃتا طور 1997ع ۾ ڪيس سوئٽزرلينڊ پاران رورل ايڪٽوٽي ايوارڊ ڏنو ويو ۽ 1998ع ۾ آمريڪا پاران ميڊل آف آنر جي

نالي سان گولڊ ميڊل ڏنو ويو. جڏهن ته گڏيل قومن پاران کيس ”دا بيسٽ پريڪٽس ايواڊ“ ڏنو ويو هو، هوءِ ٻيا ننڍا وڏا اعزاز ۾ سرٽيفڪيٽ پڻ ماڻي چڪي آهي.جڏهن ته 1997ع ۾ بي بي سيءَ تان سندس هڪ ڪلاڪ براهِه راست انٽرويو پڻ نشر ٿي چڪو آهي. جيتوڻيڪ هوءَ دنيا جي انهن چند عورتن مان هڪ آهي. جن گهٽ عمر ۾ عالمي سطح تي ايتري شهرت حاصل ڪئي. فرزانه پنهور کي آمريڪا طرفان آڇ ڪئي وئي ته هو سندن ملڪ ۾ اچي تحقيق ۾ مدد ڪري، يعني هو آمريڪا جي ٿنڪ ٽينڪ جو حصو بڻجي، پر هن اها آڇ رد ڪري پنهنجي وطن ۾ تحقيق کي ترجيح ڏني. سنڌ جي هي زرعي سائنسدان 15 فيبروري 2020 تي لاڏاڻو ڪري وئي. فرزانه پنهور جو مڙهه سندس ئي فروٽ فارم ٽنڊو ڄام لڳ مٽي ماءُ حوالي ڪيو ويو.

پرديسي ڪھڙا پرين، سُندري اُتمچنداڻي

سُندري اُتمچنداڻي سنڌ جي ثقافتي سڃاڻپ رکندڙ شهر حيدرآباد ۾ 28 سيپٽيمبر 1924ع تي جنم ورتو. جڏهن ته برصغير تان انگريزن جي قبضي جي خاتمي ڪان پوءِ پنهنجي وطن جا وڻ ڇڏي پرديس لڏپلاڻ ڪري هلي وئي. هن پرائمري تعليم حيدرآباد جي شو قيرام چاندومل ميونسپل

اسـڪول مـان حاصـل ڪـئي. جـڏهن تـه مئـترڪ 1942ع ۾ تـولارام گـرلس هـاءِ اسـڪول مـان 18 ورهين جي ڄمار ۾ ڪيائين. انٽر سائنس ڪرڻ بعـد ڪــراچيءَ جي ميــڊيڪل ڪــاليج ۾ داخلا نــه ملڻ ڪري، هن پنهنجي پڙهـائي اڌ ۾ ڇـڏي ڏني. ڪجهـه مهينن ڪان پوءِ سندس مڱڻو اي. جي. اتم سان ٿيو، جنهن ڪيس پــڙهڻ لاءِ همٿــايو، پــر انهن ڏينهن ۾ حيدرآباد ۾ ميڊيڪل ڪاليج نه هو، ان ڪري پڙهـائي جاري رکڻ لاءِ ساڌو واسـواڻيءَ جي مـيران ڪـاليج جي آرٽس فئڪلــٽيءَ ۾ داخلا حاصــل ڪــئي. جنهن بعد هن بنارس يونيورسٽيءَ مان 1949ع ۾ بي. اي جي ڊگـري حاصـل ڪـئي. سـندري ننـڍي ڪنـڊ جي ورهـاڱي ڪـان پـوءِ ايس. اين. ڊي. ٽي يونيورسـٽيءَ مـان سـنڌي ۾ انگريـزي ادب ۾ ايم. اي جي ڊگـري حاصـل ڪـئي. تعليم مڪمـل ڪـرڻ ڪـان پـوءِ هن ڪجهــه وقت لئـبريرين ۾ بعــد ۾ ماســترياڻيءَ جي نــوڪري بــه ڪــئي. جنهن بعــد ڪيس ممبــئيءَ جي ڪي. جي. ڪلنـاڻي ڪـاليج ۾ ليڪچـرار مقـرر ڪيـو ويو، جتان رٽائرمينٽ حاصل ڪيائين.

سندري سنڌي ٻـولي جي تـرقي پسـند ليکڪ اي.جي.اُتم سان شادي ڪئي. سُندري 1946ع کان 22 سالن جي عمر ۾ لکڻ جي شروعات ڪئي. پاڻ نه رڳو ڪهاڻيون لکيون، پر شاعري به ڪـئي ۽ پـاڻ بهترين قسم جي ناول نگار ۽ ناٽڪ نويس به هــئي. نامياري ليکڪ يوسف سنڌي سـندري بـابت پنهنجي مقـالي ۾ لکيـو آهي تـه سـندري کي راڳ پڻ تمـام گهڻو وڻندو هو. جنهن جي لاءِ هن سنڌ ۾ ’برهمانـنـد‘ کان باقاعده راڳ ڳائڻ جي سکيا ورتي هئي. انهيءَ کان علاوه هن کي نـاٽڪ سـان بـه لڳـاءُ رهيـو. هن اداڪارا جي حيثيت سان ”املهه ماڻڪن جـو واپـار“ ۾ پين ڪيترن ئي ناٽڪن ۾ پڻ ڪم ڪيو. هن سنڌي فلم ”سـنڌوءَ جي ڪنـاري“ ۾ پڻ سـٺي اداڪــاري ڪئي. انهيءَ کان علاوه آل انـڊيا ريـڊيو تـان بـه هن ڪيترن ئي ناٽڪن ۾ حصو ورتو. سندري ريڊيو، ٽي.

وي سميت اسٽيج جي آرٽسٽ طور به پنهنجا جوهر ڏيکاريا.

سـندري ڪـراچيءَ ۾ عـورتن جي رسـالي ”سـاٿي“ جي ڪجهه وقت ايـڊيٽر بـه رهي ۾ ان دوران هڪ روسي ڪهاڻي ترجمو ڪري، ان رسالي ۾ ڇپايـائين. هن کي اتنـدي ئي ادبي مـاحول مليـو، تـرقي پسـند ويچـارن ڏانهن لاڙو هيس، سـندس پهـرين لکـڻي ”منهنجي ڏيءَ“ هـئي، جيڪـا 47-1946ع ڌاري ”سـاٿي“ ميگـزين ۾ شـايع ٿي. سـنڌ مان ڀارت لڏي ويل سـنڌي اديبن جـڏهن 1949ع ۾ ممبئيءَ ۾ سنڌي ساهت منڊل جو بنياد رکيو ته پاڻ به ان ۾ سرگرم ڪردار ادا ڪرڻ لڳي. پـاڻ سـنڌي ساهت منڊل جي هفـتيوار گـڏجاڻين ۾ بهـرو وٺنـدي رهي. سـندري سـنڌ مـان ڀـارت ۾ وڃي رهـائش اختيار ڪرڻ بعد ادبي طور ڪـافي سـرگرم رهي ۾ پـاڻ باقاعـدي لکنـدي رهي. هن پنهنجي مـڙس اي جي اُتم جي رسـالي ”نـئين دنيـا“ سـميت هنـدو واسي، مارئي، سنگيتا، هلچل، الڪا ۾ ٻين رسالن ۾ ڪافي ڪهـاڻيون لکيـون. اهـڙي طـرح هن ڀـارت ۾ سـنڌي اديبن جي سـٿ ۾ مقبـوليت حاصـل ڪـري ورتي.

سندس ڪهاڻين جا ڪيترائي ڪتاب شايع ٿيل آهن، جن ۾ اڃا وار ڳاڙها ڳـل، تـو جـنين جي تـات، ڀوري، ٻنڌن، وڇوڙو، يگانتر، ڪيڙيل ڌرتي، مـرڪ تي منع، آتم وشواس، نخريليون شامل آهن.

ڪهاڻين جي ڪتابن کان سواءِ سندري جا ٻــه اهم نــاول ڪرنــڊڙ ديــوارون ۾ پــريت پــراڻي ريت نـرالي بـه شـايع ٿيـل آهن. ناميـاري اديب يوسـف سنڌي سندري جي ناولن بابت لکي ٿـو تـه سـندري جو ”ڪرنڊڙ ديوارون“ هڪ گهريلو ناول آهي، جنهن ۾ شــادي ۾ گهريلــو مــاحول ۾ زال ۾ مــڙس جي هڪٻـئي لاءِ عـزت ۾ همـدردي ڏيکاريـل آهي. هن ناول ۾ لڏپلاڻ ڪانپوءِ سنڌ مان هندسـتان لـڏي ويلن

جي حالتن ۾ انهيءَ وقت جي معاشي ۽ اقتصادي حالتن جو ذڪر ڪيل آهي. جنهن ۾ روزگار جو مسئلو پڻ اچي وڃي ٿو. سندري پنهنجي هن ناول بابت چوي ٿي ته ”ڪرنڊڙ ديوارون مون انهي وقت لکيو هو، جڏهن سچ پچ اسان جي سماج جون ديوارون ڪري رهيون هيون. اسين مڊل ڪلاس جا ماڻهو جڏهن هتي آياسين، تڏهن ڏاڍا ڊنل هئاسين. اسان جي چؤگرد اقتصادي ديوار هئي، سا ته ڪري اچي پٽ پئي هئي. ڪهڙيون نه ڏکوئيندڙ حالتون هيون اهي.......اهي حالتون رڳو منهنجي گهر جون نه هيون. پر اسان جو سڄو سنڌي سماج پيڙهجي رهيو هو. اهو ئي درد هو، جنهن مون کان اها آکاڻي لکائي ۽ اها ئي آکاڻي ان وقت جي سنڌي سماج جو عڪس آهي. هڪ اتهاس آهي.“ “پريت پراڻي، ريت نرالي‘،سندري جو ٻيو ناول آهي. ناول جو موضوع پڻ عنوان وانگر انوکو آهي. پيار هڪ پراڻو ازلي ۽ همه گير جذبو آهي، پر وقت بوقت روپ مٽائيندو رهي ٿو. انهي موضوع کي سندري تمام سلجهيل ۽ سهڻي طريقي سان پيش ڪيو آهي. انهيءَ ڪانسواءِ ڪردارن جو موضوع سان لڳاءُ به ٺهڪي اچي ٿو.

سنڌي ٻولي جي هن ليکڪا دنيا جي بهترين ادب مان ڪجهه ناول پنهنجي ٻولي سنڌي ۾ به ترجمو به ڪيا. جن ۾ مئڪسم گورڪي جو ناول ٽٽل ساز، ڪرشن چندر جو ناول پياسي ڌرتي پياسي دلڙيون، امرتا پريتم جو ناول هڪ سسئي سؤ سور ۽ ملايالم ٻوليءَ جي ليکڪ تڪشي شنڪر جو ناول ساگر جي سنتان شامل آهن.

سندريءَ ڪهاڻين ۽ ناولن سان گڏ مختلف موضوعن تي مضمون به لکيا. سندس مضمونن جو هڪ ڪتاب ”پارت روس به ڀانهن ٻيلي“ 1975ع ۾ شايع ڪيو ويو. سندس ناٽڪن ”’املهه ماڻڪن جو واپار“ ۽ ”ساهيڙي“ ادبي حلقن سميت عام

پرهنـدڙن ۾ وڏي مقبـوليت حاصـل ڪـئي. سـندري
جي نـاٽڪن جـو ڪتـاب ”سـنڌو“ 2000ع ۾ ڇـپيو،
جنهن ۾ سندس ڏهه ناٽڪ شامل آهن.

سـندريءَ اتم چنـداڻي ڪهاڻيڪـارا سـان گـڏ
سـٺي شـاعره بـه هـئي. سـندس شـاعريءَ جـا ٻـه
ڪتاب ”هڳـاءُ“ ۽ ”ذات بـٽي لات“ شـايع ٿيـل آهن.
هن نـه صـرف پـاڻ شـعر لکيـا پـر ٻين ٻـولين جي
شاعري به ترجمو ڪري سنڌي ٻـولي جي جهـول ۾
وڌي. سـندري 95 روسـي شـاعرن جي چونـڊ
شـاعري جـو ترجمـو ڪيـو. اهـو ڪتـاب 1965ع ۾
”امن سڏي پيـو“ جي نـالي سـان شـايع ڪيـو ويـو،
جنهن تي کيس 1966ع ۾ سوويت لئنڊ نهـرو انعـام
ڏنو ويو. سندري جو روسي ادب مـان چونـڊ ڪـري
ترجمو ڪيل مواد ”شـولوخوف جي جهلڪ“ عنـوان
سان شايع ڪيو ويو. ان کان سواءِ ليونڊ بريـز نيـف
جـون يـادگيريون، ٽن ڪتـابڙن جي صـورت ۾ بـه
سـنڌي ۾ ترجمـو ڪـري شـايع ڪرايـون. جن ۾
”ملايازيمليـا“، ”نئـون جنم“ ۽ ”ڪنـواري ڌرتي“
شامل آهن. هن ڪتاب تي کيس ٻيـو ڀيرو سـوويت
لئنڊ نهرو ايوارڊ ڏنو ويـو. ان سـان گـڏ سـندري کي
سـوويت يـونين حڪـومت طرفـان دورو ڪـرڻ لاءِ
خاص مهمـان طـور گهرايـو ويـو. سـندري سـوويت
يونين جي ان دوري جو احوال پنهنجي ڪتاب ”نئين
سپيتا جو درشن“ جي عنـوان سـان شـايع ڪرايـو،
سـنڌي ٻـولي جي هن ڀهڳـٽي ليکڪـا کي پنهنجين
لکڻين تي ڪيترائي انعام ۽ ايوارڊ بـه مليـا. 1952ع
۾ ڪهاڻي چٽاپيٽي ۾ کيس ”ممتا“ ڪهاڻي تي انعـام
ڏنو ويو. جنهن بعد 1954ع ۾ ”ڪوشان“ ڪهـاڻي ۽
بعـد ۾ 1960ع ۾ مکيـه ڪهاڻيڪـارن جي چٽـاپيٽيءَ
۾”وچـوڙو“ ڪهـاڻي تي انعـام سـان نوازيـو ويـو.
1981ع ۾ سندري کي سندس ڪهـاڻين جي ڪتـاب
”پـوري“ تي ڀـارت سـرڪار جي تعليم کـاتي پـاران
انعـام مليـا. ”وچـوڙو“ ڪتـاب تي سـاهت اڪـادمي
طرفـان ڏهـه هـزار رپيـا انعـام، 1985ع ۾ ٻـولي ۽

ساهت سپا' اکل پارت سنڌي ٻـولي ۾ سـاهت سـپا
مبمئيءَ پاران ڏهه هزار رپيا انعـام، سـنڌي پنچـائت
فيڊريشن پاران انعام ڏنو ويو. اهڙي طـرح 1985ع
۾ مرڪزي ساهتيه اڪادمي پاران ”گوڙو پراسڪار“
انعام هڪ لک رپيا روڪ ڏنـو ويـو. هن کي سـندس
سـنڌي ۾ مختصـر ڪهـاڻين جي ڪتـاب وچـوڙو، تي
ساهتيا اڪيڊمي طرفان 1986 ۾ ايورڊ ڏنو ويو.

سـنڌري اُتم چنـداڻي 8 جـولائي 2013ع ۾
سنڌي ٻـولي ڳالهائينـدڙن کـان هميشـهه لاءِ وڇـڙي
وئي. سـندس سـنڌي ٻـولي ۾ ادب لاءِ خـدمتون
هميشه ياد رکيون وينديون.

سنڌي ٻوليءَ جي سرڪش
ڪهاڻيڪارا نسيم ٿيٻو

اج پـاڻ سـنڌ جي ان سـرڪش ڪهاڻيڪـارا
نسـيم ٿيٻـو بـابت ڳالهـه ٻولهـه ڪنداسـين. جنهن
پنهنجي لکـڻين جي ذريعي سـنڌ جي مـاڻهن سـان
عشق ڪيو. جنهن ڦوهه جـواني ۾ ٻين شـاگرديائين
وانگـر رڳـو پنهنجي شـڪل ۾ صـورت، ڪـپڙن ۾
سينڊلن، لپ اسٽڪ ۾ ڪجـل تي ڌيـان نـه ڏنـو، پـر
سـنڌ جي سـچاڻپ بحـال ڪـرائڻ لاءِ حيـدرآباد جي
رستن تي ٻين سنڌياڻين سان گڏ بـک هڙتـال ڪـري
نـئين ۾ صـحتمند روايت کي جنم ڏنـو. هن ننـڍڙي
وهيءَ ۾ ثابت ڪيو تـه عورتـون ڪمـزور نـاهن، پـر

مـــردن وانگـــر پنهنجي وطن جي دفـــاع لاءِ اڳين مورچي تي وڙهي سگهن ٿيون.

نسـيم ٿيبـو پهـرين اپريـل 1948ع تي تعلقي ميهڙ جي ڳوٺ گهـاڙي ۾ مـير عبـدالباقي ٿيـبي جي گهر ۾ جنم ورتو. سندس والده بيگم بـادام نـاتوان، بـــه پنهنجي دور جي بهــترين ليکڪــا هــئي. جنهن ’خــوش خصــلت خــاتون‘ جهــڙو ڪتــاب لکي ادبي ميدان ۾ مڃتا حاصل ڪئي. اهو ڪتـاب پـوءِ سـنڌي ادبي بورڊ ڇاپي پڌرو ڪيو. نسيم جــو والــد روايــتي قسـم جـو زميـندار هـو ۽ هـو نيـاڻين جي تعليم جــو مخالف هيـو. ان ڪــري هن نسـيم جي پڙهـائي جي مخالفت ڪئي. پـر سـندس مـاءِ بيگم بـادام نـاتوان جيڪا نه فقـط پـاڻ پڙهيـل لکيـل عـورت هـئي، پـر انتهــائي باشــعور عــورت هــئي. جنهن مــڙس جي مخــــالفت بــــاوجود پنهنجي ڌيءُ کي اعلى تعليم ڏياري. نسـيم ابتـدائي تعليم دادو ضـلعي جي ڳـوٺ ڳاڙهيءَ مان حاصل ڪئي، جڏهن تـه سـندس والـد طرفان وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ جي مخالفت بعــد ماءُ کيس شڪارپور ناناڻن جي گهر مــوڪلي ڇــڏيو. جتي هن وڌيڪ تعليم حاصـل ڪـئي. نسـيم روايـتي وڏيــــرڪي ســـوچ کي شڪســـت ڏينـــدي ســـنڌ يونيورسٽي ڄامشورو مان اقتصاديات ۾ ايم اي جي ڊگري حاصل ڪـري ورتي.

نسـيم ٿيبــو پيشــي جي حــوالي ســان ســنڌ يونيورسٽيءَ ۾ اقتصـاديات جي شـعبي ۾ اسسـٽنٽ پروفيســــــر جي عهـــــدي تي رهي ۽ 2000ع ۾ رٽائرمينٽ ورتائين. نسيم سنڌي ٻــولي جي بهــترين ليکڪا هئي، خاص ڪـري ڪهاڻيءَ ۾ کيس مخصوص ســڃاڻپ ۽ حيــثيت حاصــل رهي. هن کي لکڻ جــو ڏانءُ پنهنجي والده بادام ناتوان وٽان ورثي ۾ مليـو. جڏهن سندس پهرين ڪهاڻي ڳوڙهن جي ريکا شايع ٿي ان وقت پاڻ ڏهين ڪلاس جي شاگردياڻي هئي. ان بعد هن ڪيترين ئي شـاهڪار ڪهـاڻيون لکيـون

جن ”گهايـل ٿي گهاريـان“، ”وڍي جن وڌيـاس“، ”مـون جهيڙينـدي چـڏيا“، ”اپـر چنـڊ پس پـرين“، رسندو پرجندو گهاءُ“ ”احسـاس جـا چڪ“ خـاص ذڪر جي لائـق آهن. نسـيم پنهنجي لکڻ بـابت هڪ انٽرويو چيو هو ته ”آءٌ ننڍي هونـدي کـان ان ادبي مـاحول پلي آهيـان، جـتي جـذبن جـو اظهـار قلم ذريعي ٿيندو هو“. سندس ڪهاڻين جا اڪـثر عنـوان لطيف جي بيتن مـان ورتـل آهن. هن 80-70 وارن ڏهاڪن تمام سنڌين چرڪائيندڙ ڪهـاڻيون لکي ادبي حلقن پنهنجي الڳ سـڃاڻپ پئـدا ڪـئي. هن 25 جي لـڳ ڀـڳ ڪهـاڻيون لکيـون جيڪي ان وقت جي مشهور ادبي رسالن سوجهرو، برسات، هلچــل مهــراڻ چــپيون. ســندس ڪهــاڻين ڳوٺــاڻي زندگيءَ جا چٽا عڪس ملن ٿا. عـورتن سـان ٿينـدڙ معاشرتي ڏاڍايـون، زميـنـدارن جـا هـارين تي ٿينـدڙ ظلم پوليس جون ارھ زورايون سـندس ڪهـاڻين جا موضوع آهن. 80 واري ڏهـاڪي ڪـانپوءِ هن لکڻ گهٽـائي چـڏيو. رٽـائرمينٽ ڪـانپوءِ هن ڪـراچيءَ سچل ڳـوٺ واري علائقي رهـائش اختيـار ڪـئي. نسيم ٿيٻو جا ناناڻا شڪارپور جا وينل هئا، تنهنڪـري هن جــو ننــڍپڻ جــواني بــه شــڪارپور گــذري. سندس ڪهاڻين جو مجموعـو ’اُپـر چنـڊ پس پـرين‘ سـنڌي ادبي بـورڊ طرفـان 2013ع چپـائي پـڌرو ڪيو ويو، جنهن جو مرتب دين محمد ڪلهوڙو آهي.

ڊاڪٽر فيض جوڻيجو نسيم ٿيٻو جي لکڻين تي راءِ ڏينـدي چـوي ٿـو تـه هن جـا افسـانه ڪـافي احساساتي آهن ادب خاص ڪـري سـنڌي ادب اڪثر ڪري اهـو ڏنـو ويـو آهي تـه مـردن تي تنقيـد ڪــئي وئي آهي يــا انهن جي اوڻــاين، بــراين بدڪارين کي بيان ڪيو ويو آهي. پر نسيم جو رويــو بلڪـل الـڳ آهي هـو جـتي مـردن کي سـٺو نـٽي سمجهي اتي عورت جي ان رويي کي پڻ ننڍي ٿي. جيڪو حقيقت تي ٻڌل نه آهي. اسان جي افسانوي ادب پڙهيل مرد کي ذهني طور ان ڳالهـه طـرف

راغب ڪيو ويو آهي تہ هو اڻ پڙهيل عورت کي
قبول ڪري پر هڪ پڙهيل عورت گهٽ پڙهيل يا
نندي نوڪري واري مرد کي قبول نٿي ڪري ڇو؟
نسيم اهڙا سوال اپاري ٿي اهڙي عورت کي سنو
نہ سمجهندي، هوءَ اهو سمجهائي ٿي تہ انسان جو
ڪردار سٺو آهي تہ اهو ان پڙهيل کان بهتر آهي
جنهن انسانيت جي بوءِ بہ نہ آهي.

نسيم ٿيٻو پنهنجي شاگرد هجڻ واري دور
سياسي طور تي بہ سرگرم رهي. هن ون يونٽ
ٽوڙڻ واري تحريڪ بہ حصو ورتو.، ون يونٽ
خلاف بڪ هڙتالن مظاهرن دوران نسيم ٿيٻو ٻين
سنڌ جي نياڻين اختر بلوچ، رياض ميمڻ نسيم
سنڌي سان گڏجي ڀرو ورتو.

نسيم ٿيٻو ملڪ جي ناليواري سياستدان
رسول بخش پليجي جي گهر واري ناليواري
ڪميونسٽ اڳواڻ مير ٿيٻي جي ڌيڻ هئي. پليجي
صاحب سان سندس شادي 1968ع ٿي، جنهن
مان ڪيس تانيا انيتا نالي ٻہ نياڻيون پيدا ٿيون. ٻئي
ادبي ڪيتر چاتل سچاتل ليکڪائون آهن. نسيم
ٿيٻو جي سڃاڻپ اها نہ هئي تہ هو رسول بخش
پليجو جي گهر واري هئي پر هن جي سڃاڻپ هڪ
ڪهاڻيڪار اديب طور هئي. هن جي سنڌ جي
ناميارو سياستدان رسول بخش پليجي سان شادي
ڪئين ٿي. ان ست کي سلجهائڻ بدران پاڻ هتي
اها ڳالهہ واضح ڪندا هلون تہ اهو سندس زندگيءُ
جو تلخ تجربو هيو. پنهنجي هڪ انٽرويو هن شادي
بابت سوالن جا جواب ڏئي، پنهنجا ڦٿ ٻيهر کولڻ
نہ ٿي چاهيا. امبرين هيسباڻي جڏهن هڪ انٽرويو
دوران ڪانئس اهو سوال پڇيو هو تہ ”توهان کي
پنهنجي شاديءَ جو تجربو ڪيئن لڳو؟“ تہ بقول
امبرين هسيباڻي جي هن جي ٻن لفظن واري
جملي جي ڀرئين لفظ جو اچار تمام ڏکهو هو. اهي
لفظ هئا ”تمام – تلخ“ هن پنهنجي زندگيءَ جي

انتهـائي اهم ۽ نـازڪ سـوال جي جـواب ۾ تڪـڙ ۾ چيل انهن لفظن جي تصحيح ڪـئي ۽ چيـو ”تلخ بـه اجـا هلڪــو لفــظ آهي – مــون وٽ اهي لفــظ بــه ڪــونهن، جنهن کي آءٌ انهيءَ لاءِ اســتعمال ڪــري سـگهان. ”مـرد بنيـادي طـرح بيوفـا آهي. هـو پيـار ڪري نه ڄاڻي“. امبرين چوي ٿي ته سندس جـواب ڏيڻ مهل موڊ جي ڳنڀيرتا ڏسي مون ڪان ان ساڳي موضوع تي ٻيـو سـوال ڪـرڻ جي جـرئت نـه ٿي ۽ موضوع مٽائي ڇـڏيو. رسـول بخش پليجي ۽ نسـيم ٿيٻـو وچ ۾ باضـابطا طلاق تـه نـه ٿي هـئي. پـر هـو عملي طور هڪ ٻئي کان الڳ ٿي چڪـا هئـا. نسـيم پنهنجي ٻن نيـــاڻين انيتـــا ۽ تانيـــا جي پـــاڻ پنهنجي وسيلن مان بهترين پرورش ڪئي. سندس ڌيءُ تانيا پليجو به هڪ سٺي ليکڪا آهي. جـڏهن تـه سـندس ٻي ڌيءُ انيتـا مشـهور ليکڪ ۽ ڪـالم نگـار اعجـاز منگيءَ جي گهـر واري آهي. نسـيم ٿيٻـو 19 مـارچ 2012ع تي 64 سالن جي ڄمار ۾ وفات ڪئي.

نامياري ڪالم نگار اعجاز منگي نسيم ٿيٻو کي لفظن جي جيڪا خوبصورت پيٽا ڏني آهي. اچو ته پاڻ به ٻڌون:
اونهارا سيارن ۾
۽ سيارا اونهارن ۾
اولجي اڳتي وڌن ٿا!
وقت جون ويرون سانجهيءَ جي سرمئي رنگن ۾ زندگيءَ جا اهي پل پسائن ٿيون،
جيڪي ڪڏهن اکيون آليون ٿيون ڪن ۽ ڪڏهن چپن مٿان مرڪ موٽائن ٿيون،
اڄ گهايل ڪونج وانگر ادي نسيم جي ورسي آئي آهي، تڏهن ياد آئي هن جي ٿڌي پيشاني. هن جي خاموش صورت. هن جون بند اکيون ۽ هن جي سمهي پيل ڪجهه ٿڪ ۽ ڪجهه سڏڪا!
گذريل ڇهن سالن کان وٺي مون مسلسل سوچيو آهي ته ان مسافر مائيءَ جي لاءِ ڪجهه لکان جيڪا زندگيءَ جي پليٽ فارم تي منهنجي هٿ ۾ پنهنجين

مڪمل ۽ غيرمڪمل ڪهاڻين وارو بريف ڪيس ڏئي
پاڻ ان ريل ۾ چڙهي هلي وئي، جنهن جي ڪائي
منزل ڪونهي!
هوءَ هلي وئي ۽ پويان رهجي ويون هن جون
اهڙيون ساروڻيون جن کي صرف سلجهائجي به ته
ڳوناٽيءَ عورت کي چوٽيءَ جهڙو هڪ ناول وجود ۾
اچي وڃي.
اهو ساڳيو اهو ئي ناول هوندو، جيڪو هن اڌورو
ڇڏيو. اهو ناول جنهن جو عنوان هو ”رسندو پرجندو
ڳهاءُ“
ڪي به ٽي لفظ زندگيءَ جي ايتري خوبصورت
وضاحت نه ٿا ڪري سگهن، جيڪي اهي ٽي لفظ
آهن!
زندگي واقعي ”رسندو پرجهندو ڳهاءُ“ آهي.
جڏهن اها زندگي سنڌي ٻوليءَ جي سرڪش ۽
سهڻي ڪهاڻيڪاره نسيم ٿيٻو جي هجي ته ان ۾
حسن جا هزارين پهلو چمڪي پون ٿا.
هوءَ جيڪا بهادر دل ۽ باغي دماغ واري عورت
هئي، ان جي زندگي صرف ڪتابن واري شيلف نه
هئي. هوءَ هڪ ڪلاسيڪل عورت هئي. منڙي آواز
واري ڳائڻي ۽ موسيقيءَ سان ايتري محبت ڪندڙ
جيتري محبت ڀرين ۾ پوئين پيار ۾ هوندي آهي.
هن جي وجود ۾ نرت جون ڪيئي نهارون به هيون.
هوءَ اياز جي انهن ٻولن جهڙو رقص ڪندي هئي ته:
”پريت پرينءَ جي پايل پايل
آيل آيل گهايل گهايل
منهنجا پير“
پر هوءَ ڪلا جي ڪوڙي جهان جي ڪوڏي نه هئي.
هوءَ سچي موتيءَ جهڙي معصوم عورت هئي.
هن جي جهڙي خوبصورت، بي خوف ۽ ڪلاسيڪل
عورت سنڌ ۾ ڪڏهن پيدا ٿيندي؟
هوءَ هاڻي اسان جي ايترو ويجهو ناهي جو اسان
هن کي ڇهي سگهون.
اسان صرف چنڊ کي اها وينتي ڪري سگهون ٿا ته:

”اپر چنڊ پس پرين
تو ويجھا مون ڏور!..........

ڊاڪٽر نجم عباسي، سنڌ جو باغي ڪھاڻيڪار

اج پاڻ سنڌ جي ان ڪردار بابت ڳالھه ٻولھه ڪنداسين، جنھن سنڌ ۾ ھڪ باغي نسل پئدا ڪيو. جنھن مذھبي متڀيد، ڪٽرپڻي، پير پرستي ۽ قبر پرستي سميت مڙني فرسوده رسمن ۽ رواجن خلاف قلم ذريعي جنگ جوٽي. سنڌ جي ماڻھن منجھه قوم پرستي، وطن دوستي ۽ ترقي پسند فڪر جو ڦھلاءِ ڪيو. اھو ڪردار ڊاڪٽرنجم عباسي آھي، جنھن سنڌ جي ھڪ ننڍڙي شھر ۾ 18 آڪٽوبر 1927ع تي

جنم ورتو. ڊاڪٽر نجم عباسي پنھنجي شخصيت ۾ ھڪ عام سادو ماڻھو ھو ۽ ھن جي ڪھاڻين ۽ ناولن جا موضوع بہ عام ماڻھوءَ جي زندگيءَ جا ھئا. ڊاڪٽر نجم عباسي انتھائي نازڪ ۽ حساس مسئلن تي قلم ڪنيو. ھن مظلوم ۽ محڪوم ماڻھن جي حقن لاءِ آواز اٿاريو. ھو بنيادي طور قومپرست خيالن جو ھو پر ڪيس انسانذات جي حقيقي آزادي ۽ خوشحالي سوشلسٽ نظريي ۾ نظر ايندي ھئي. پنھنجي نظريي جي پرچار لاءِ ھن ڪھاڻي، ناول ۽ ڪجھه ٻين صنفن جو سھارو ورتو. ترجما بہ اھڙين لکڻين جا ڪيائين جن سندس

نظريي يا سوچ جي ترجماني ٿي ڪئي. سنڌ جو شايد ئي ڪو اديب يا ليکڪ اهڙي بي باڪي يا دليريءَ سان پنهنجي پڙهندڙن سان مخاطب ٿيو هجي.

هن جو ننڍي هوندي کان ئي لکڻ پڙهڻ سان چاهه پيدا ٿي پيو. اهوئي سبب هو ته ٻاراڻي عمر ۾ ئي ڪتاب سان گڏ قلم به سنڀالي ورتي هيائين. هن ورهاڱي کان اڳ پنهنجي ڳوٺ ۾ مسلم نيشنل گارڊ جو بنياد به وڌو، جنهن مان ظاهر ٿئي ٿو ته ڪيس انهن ڏينهن کان ئي سياست ۾ دلچسپي پيدا ٿي چڪي هئي. نجم عباسي جي پهرين ڪهاڻي ”همت ۽ ڪوشش“ مهراڻ رسالي ۾ 1944ع ۾ ان وقت ڇپي جڏهن سندس عمر سترنهن سالن مس هئي. مهراڻ رسالي جي ان وقت جي ايڊيٽر لعل چند امر ڏني ڪيس لکڻ طرف مائل ڪيو. پيشي جي لحاظَ کان پاڻ ڊاڪٽر هو پر پنهنجي آزاد طبيعت جي ڪري سرڪاري نوڪريءَ کي اٺن نون سالن جي عرصي دوران ئي الوداع ڪري حيدرآباد ۾ مستقل طور پنهنجي ذاتي ڪلينڪ کولي ويهي رهيو.

نجم عباسي نوڪريءَ جي شروع وارن سالن دوران سنڌ جي اڪثر شهرن ۾ رهيو ۽ ان سموري عرصي ۾ سنڌ جي سياسي، معاشي ۽ سماجي حالتن جو گهرائيءَ سان جائزو وٺندو رهيو. هو ان نتيجي تي پهتو ته هن وقت ڌرتيءَ تي سوشلزم ئي اهڙو نظام آهي، جنهن سان هر قسم جو استحصال ختم ٿي سگهي ٿو. تنهن بعد سموري حياتي سوشلسٽ سماج جي قيام لاءِ جدوجهد ڪندو رهيو ۽ پنهنجي پوري حياتي سنڌي قوم ۽ انسانذات جي ذهني ۽ جسماني غلاميءَ جي خاتمي لاءِ وقف ڪري ڇڏيائين.

سندس هر ڪتاب ۾ سنڌ جي دردن جي عڪاسي ٿيل آهي. ڊاڪٽر نجم عباسي کي عام

ماڻهن جي تڪليفن □ اهنجن جي پوري پوري ڄاڻ
ڪانسواءِ سماج لاءِ ناسور بڻجي ويل ڪـڌين ريتن □
رسـمن جـو بـه بهـتر ادراڪ هـو. تنهن ڪـري ئي
پنهنجي ڪهاڻين □ اهـڙن وهمن، وسوسـن □ من
گهـڙت خيالن بـابت ڀرپـور لکنـدو □ ننديندو رهيو.
جامي چانڊيو نجم عباسي بـابت وڏيڪ راءَ ڏئي ٿـو
ته سنڌ سان عشق جون دعوائـون تـه بي حـد عـام
آهن، پر جيڪڏهن ڪنهن شـخص ڪي مـون سـچ پچ
سـنڌ جي عشـق □ بـدل ڏنـو تـه اهـو ڊاڪـٽر نجم
عباسي هو.

نجم عباسي سـموري حيـاتي بيـڊپو □ بيبـاڪ
ٿي گذاري □ جيڪي سوچيو سو ئي ڳالهايو □ جيڪو
سمجهيو سو ئي لکيو. نه ڪنهن کان خوف ڪـاڌائين
نه ئي ڪنهن ڪـان ڊنـو. نجم عباسـي تمـام گهڻـو □
معياري لکيو آهي. پاڻ ڪجھ ناول به لکيا □ ترجمـو
ڪيا اٿس، جن جا موضوع سماجي حقيقت نگـاريءَ
جو چٽو عڪس آهن. جنهن □ سندس ناول ”تلاش“
کي وڏيڪ اهميت حاصـل آهي، جيڪـو هڪ وڏيـري
جي ڪوٺ □ قيد ڇوڪريءَ جي ڇـوڏاري ڦـري ٿـو.
تنهن کان علاوه ”پابنـديون“ □ ”پيـار“ پڻ اهم نـاول
آهن. تنهن کان علاوه پـاڻ تصـوف جي موضـوع تي
پڻ مضمونن جو هڪ ڪتاب ”تصـوف جي چيرڦـاڙ“
به لکيو اٿائين.

ڊاڪٽر نجم عباسي لکڻ □ پڙهڻ سان سـچي
عمر ناتو نڀايو □ زندگيءَ جي تنـد تنڻ تـائين پنهنجي
انقلابي اشتراڪي اصـولن سـان جڙيـو رهيـو. سـنڌ
جي اڪـثر اديبن جيـان پنهنجي نظـريي تـان رتيءَ
برابر به نه هٽيو □ سموري حيـاتي عقليت پسـنديءَ
سان سلهاڙيل رهيو. ڪيس ڪنهن بـه عقيـدي □ تـر
جيترو به ويساهه نه هو. هو آخـري وقت تـائين امن،
ڀائيچاري □ انساني برابريءَ وارن اعليٰ آدرشن جي
پوئيواري □ پرچار ڪندو رهيو. سنڌي ادب □ تـرقي
پسند لاڙي کي متعـارف ڪـرائڻ □ سـندس نمايـان

ڪردار رهيو. سندس ڪتاب ”سوچون ھڪَ سچار جون“ جي مهاڳ ۾ خاڪي جويي لکيو آهي ته ”ڊاڪٽر نجم عباسي سنڌي ادب ۾ سنڌ جي ماڻهن لاءِ اهو ڪردار ادا ڪيو آهي، جيڪو روسي ادب ۾ روسين لاءِ گورڪي، ٽالسٽاءِ، خروشيف ۽ دوستووسڪي ادا ڪيو.“

همسفر گاڏهي پنهنجي مقالي ۾ ڊاڪٽر نجم لاءِ لکيو آهي ته سائين جي ايم سيد لاءِ نجم عباسي جي راءِ هئي ته : سائين جي ايم سيد عملي سياست ۾ ڪڏهن به عوام دوست نه رهيو آهي. هن تمام گهڻن موقعن تي عوام دشمني وارو ڪردار پڻ ادا ڪيو ۽ پنهنجي جاگيردار آنا کي تسڪين ڏني” ايئن هو ذوالفقار علي ڀٽو کي به عوام دشمن سمجهندو هو، هن جي خيال ۾ : “ڀٽو به عوام دشمن هيو هن رڳو لفاظي طور سوشلزم جو نعرو هنيو، باقي هو پاڻ به سوشلسٽ ڪو نه هو”.

ڊاڪٽر نجم عباسي ٽن ڪان چئن ڏهاڪن تائين نوجوان نسل جي ذهني آبياري ڪئي. وطن پرستي جهڙي سوچ کي اڳتي وڌايو، فرسوده رسمن، وهمن وسوسن ۽ جاگيرداراڻا سماج ۾ پيري مريدي خلاف محمد عثمان ڏيپلائي جيان قلمي جنگ ڪئي. پنهنجي ڪهاڻين ۾ هر فرسوده روايت، رسم رواج، غلط عقيدن ۽ اعتقادن خلاف بغاوت جو علم بلندو ڪيو. ڊاڪٽر نجم عباسي بابت جامي چانڊيو جي راءِ آهي ته مذهبن، عقيده پرستيءَ، جاگيرداريءَ ۽ روحانيت بابت نجم عباسي جا ويچار تمام سائنسي، عقليت پسند ۽ چٽا هئا.

جيڪڏهن سندس هر ڪهاڻي جو اڀياس ڪجي ته ان ۾ سماج جي بهتري، سياسي سماجي شعور، علمي، ادبي اپٽار سندس موضوع رهيو آهي

اهڙو ڪو بہ موضوع ناهي جنهن تي هن مصوري واري عڪس نہ چٽيو هجي.

ڊاڪٽر جا لڳ ڀڳ 30 ڪن ڪتاب شايع ٿيل آهن. هن جي بهترين ادبي تخليقن “طوفان جي تنما، پٿر تي ليڪو، ڳاڙهو لالٽين، جيڪي منهنجي من آهي، ناچٽي، ايڏو سور سهي، مون پڻ ڳايو هو، ڏئم اڻ ڏٺل، رشتا ناتا، اڪيلا ناهيون، سورج هوندي مرجهايل، للڪار، پهاڙن پڪار، پيار ڪهاڻي، بلنديون، پروفيسر، دارون هن ديواني جو، ڪهاڻين جو قافلو، گانڌي، تصوف جي چير ڦاڙ، تلاش، ماسترياڻي، دوڪو، مٽي سينڌ سڪار، زلزلو، لينن جي انقلابي ڪهاڻي، جبل مٿي باهڙي، منهنجون بهترين ڪهاڻيون، پاڻ ويٺا آهيون، اوچا ڳات پهاڙن جا شامل آهن.

نجم عباسي، زندگيءَ جي آخري ڪجهه سال سخت بيماريءَ گذاريا، اڌ رنگ جهڙي موذي مرض کيس هلڻ چلڻ کان هلاڪ ڪري ڇڏيو. 1990ع حيدرآباد ٿيل لساني فسادن دوران دهشتگردن سندس گهر تي حملو ڪيو گهر جي سامان کي بيدريءُ سان لٽيو. سندس لئبرري، جيڪا کيس ساهه جيان عزيز هئي، ان کي باهه ڏئي برباد ڪري ڇڏيو. جنهن جو کيس سڄي زندگي سخت صدمو رهيو. پاڻ سڄي حياتي سماجي برابري انساني حقن لاءِ جاکوڙ ڪيائين پنهنجي اصولن تي سوديبازي نہ ڪيائين. هي مهان اديب 25 آڪٽوبر 1995ع تي وڇڙي ويو. کيس پنهنجي اباڻي ڳوٺ خانواهڻ مٽي ماءُ حوالي ڪيو ويو.

سنڌ تي ڌارين جي ڪاهه ڪي ناڪام بڻائيندڙ راڻي سونهن ديوي

اڄ پاڻ 14 سو سال اڳ سنڌ تي ڌارين جي حملي ڪي ناڪام بڻائيندڙ بهادر سورمي ۽ راڄ راڻي سونهن ديوي جي جرئت جو داستان بيان ڪنداسين. هي اها بادشاهزادي هئي، جنهن پنهنجي تدبر ۾ همت سان سنڌ جون سرحدون سلامت رکيون.

سنڌ جي مقامي برهمڻ گهراڻي جي راجائن 644ع کان 712ع تائين يعني 60 ورهيه سنڌ تي حڪومت ڪئي. برهمڻ گهراڻي جي راجائن جي حڪمراني سنڌ تي عربن جي ڪاهه ۾ قبضي تائين جاري رهي. برهمڻ گهراڻي جا ٽي راجا سنڌ جا حڪمران رهيا. جن ۾ پهريون ڇچ پٽ سيلائج، ٻيو سندس ڀاءُ چندر پٽ سيلائج ۾ ٽيون سندس پٽ راجا ڏاهر شامل هئا .سنڌ تي برهمڻ گهراڻي جي حڪومت کان اڳ راءِ گهراڻي جي بادشاهت قائم هئي. سنڌ تي راءِ خاندان 550ع کان 644ع تائين لڳ ڀڳ 94 سال حڪمراني ڪئي. راءِ خاندان جا 5 بادشاهه سنڌ جا حڪمران رهيا. ان خاندان جو آخري حڪمران راءِ ساهسي ٻيو هيو. راءِ ساهسي ٻيو کي به مختلف تاريخن ۾ سهاسي جي نالي سان پڻ لکيو ويو آهي. راءِ ساهسي ٻيو جي گهر واري جو نالو سونهن ديوي هيو. ڪجهه تاريخدانن سندس نالو شويا ته ڪجهه محققن سندس نالو

سونهندي به لکيو آهي. پر سونهن ديوي سندس مشهور نالو هو.

چچ راءِ گهراڻي جي آخري بادشاهه راءِ ساهسي ثانيءَ جي وزير رام راءِ وٽ منشي هو. چچ لکڻ پڙهڻ جي فن ۾ نهايت هوشيار هو، ان ڪري کيس دربار ۾ ملازمت ملي وئي. هن پنهنجي قابليت سبب راجا ساهسي جي دربار ۾ وزير رام راءَ کان به وڌيڪ شهرت حاصل ڪري ورتي. جنهن ڪري سندس سڌو رابطو راجا ساهسي سان به ٿيڻ لڳو. چچ سرڪاري ڪم ڪار سان راجا ساهسي جي حويليءَ ۾ به اچڻ وڃڻ لڳو. روايت آهي ته حويلي ۾ اچڻ سبب چچ جا راڻي سونهن ديوي سان به رابطا ٿيڻ لڳا. راجا جي خاص ماڻهن ۾ شمار ٿيڻ سبب چچ جي راڻي سان ويجهڙائپ ٿيڻ فطري ڳالهه هئي. تاريخدانن لکيو آهي ته راڻي يعني سنڌ جي بادشاهزادي نوجوان هجڻ سميت سونهن ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هئي. جڏهن ته چچ جو به سهڻن سيبتن نوجوانن ۾ شمار ٿيندو هو. راڻيءَ کي راءِ ساهسيءَ مان کوبه اولاد نه هو، ۽ پاڻ بيمار به رهڻ لڳندو هو. ان پس منظر ۾ به راڻي جي خوبصورت نوجوان چچ سان محبت ٿيڻ لازم ۽ فطري عمل هيو.

راجا راءِ ساهسي جي بيماري دوران چتور جي حاڪم مهرٿ جون هر وقت سنڌ تي قبضي لاءِ اکيون ڪتل هونديون هيون، هو راءِ ساهسي خلاف سندن مِٽن مائٽن کي پڙڪائيندو ٿي رهيو. جنهن ڳالهه کان راڻي سونهن ديوي پوريءَ ريت واقف ٿي چڪي هئي. راءِ کي کوبه اولاد کونه هيو، تنهن ڪري راجا راءِ ساهسي جي وفات کان پوءِ سنڌ تي چتور جي حاڪم مهرٿ جي قبضي جا وڏا انديشا موجود هئا. ان صورتحال کي محسوس ڪندي راڻيءَ نهايت هوشياريءَ کان ڪم ورتو، هن سنڌ ملڪ، چتور جي راجا جي هٿ هيٺ اچڻ کان

بهـتر ڄـاتو تـه چچ جيڪـو اڳ ئي ملڪ جي ڀلي لاءِ
ڪيئي ڪارنامـه سـر انجـام ڏيـئي چڪـو آهي، تنهن
جي هٿ ۽ واڳـون ڏيـئي ملڪ کي ڌارئي حملي آور
کان بچائي وٺجي، اهو سـوچي هن راءِ جي بيمـاري
دوران بادشـاهه جـا اهي عزيــز جيڪي چتــور جي
حاڪم جي چُرچ تي ڪم ڪري رهيا هئا، تن کي راءِ
سان ملاقات جي بهاني گهرائي، ڪن کي قيد ڪيو،
تـه ڪن کي خـاموش ڪـرائي ڇـڏيو. ان وچ ۾ هن
شاهي دربار منعقد ڪـرائي ان ۾ پـاڻ پـردي پويـان
ويهي ٻـڌيمن وزيـر جي معـرفت پنهنجي مـڙس راءِ
ساهسي پاران چچ کي نائب مقرر ڪرڻ جـو اعلان
ڪرايـو. چچ منجهـان عـوام تـه اڳ ئي راضـي هيـو
تنهن ڪري سڀني ادب سان گوڏا کوڙيـا ۽ زمين تي
مٿا ٽيڪيا ۽ چيو”راءِ جي حڪم جا تابعـدار آهيـون ۽
چچ وزير)پڻ (بهرحال سهڻن ۾ وٽندڙ عـادتن سـان
سينگاريل آهي ۽ سندس عقل جي بدولت ملڪ جو
ڪاروبار درست هلي رهيو آهي. اهڙي طـرح عـوام
جي اڪــثريت جي راءِ ســان چچ ملڪ جــو نــائب
حاڪم بڻجي ويو.

نيٺ راجـا راءَ ساهسـي (ٻيـو) بيمـاري سـبب
لاڏاڻـو ڪـري ويـو. جنهن بعـد راڻي سـونهن ديـوي
حڪمــراني جــون واڳــون پــاڻ ســنڀاليندي، اصــل
حڪمــراني پنهنجي نــائب چچ جي حــوالي ڪــري
ڇڏي. ان اعلان تي به عوام طرفان ڪنهن به قسم
جي مخالف ردعمل ظاهر نه ڪيو ويو، ڇاڪاڻ جـو
ملڪ جــو عــوام چچ جي صــداقت، محنت ۽ ملڪ
سان وفاداريءَ منجهان پوري ريت واقـف هيـو. چچ
محنت ۽ جفاڪشيءَ سـان عـوام جـون همـدرديون
حاصل ڪري چڪو هو. چچ هوشيار ۽ قابـل مـاڻهو
هـو تنهن ڪـري عـوام هن مـان هـر طـرح راضـي
رهندو پئي آيو.

راجا راءِ ساهسـي جي لاڏاڻي بعـد چتـور جي
حاڪم مهرٿ سنڌ تي حملو ڪري قبضو ڪرڻ جي

رٿابندي ڪري ورتي. مهرٽ ڄاتو ٿي ته چچ برهمڻ
راهب آهي، سو تلوار منجهان ڇا ڄاڻي تنهنڪري
سنڌ ڪي جلد فتح ٿو ڪري ونان. هن فوج جو وڏو
تعداد ساڻ ڪري جنهن ۾ مست هاٿي به شامل
هئا، اچي اروڙ کان ٽن ميلن تي ڪئمپ هنئي ۾ چچ
ڪي چوائي موڪليائين ته ”ملڪ منهنجي حوالي ڪر
ته توکي ساڳي وزيري ۾ نائبيءَ جي عهدي تي قائم
رکندس.“ راجا مهرٽ جي مٿين جملن منجهان به
ان ڳالهه جي تصديق ٿئي ٿي ته اصل حڪمران
راڻي سونهن ديوي هئي. چچ کي نائبيءَ وارو عهدو
هو، جنهن ڪري چتور جي حاڪم کيس نائبي
برقرار رکڻ جي آڇ ڪئي

چچ پنهنجو پاڻ جنگ ڪرڻ جو اعلان نه ڪيو
پر راجا طرفان موڪليل پيغام کڻي راڻي سونهن
ديوي اڳيان حاضر ٿيو ۾ کيس چيائين ته:

”دشمن گهر جي در تي اچي پهتو آهي، ملڪ
۾ ميراث جي دعويٰ ڪري ٿو،

هاڻي ڪهڙي صلاح آهي؟“ راڻيءَ سمجهي
ورتو ته هن برهمڻ جو حال هيٺو

ٿي پيو آهي. تنهن تي سندس دل ۾ بڌائڻ ۾
جذبي جاڳائڻ لاءِ کيس اهڙا جملا

چيائين جو هو هڪدم جنگ ڪرڻ لاءِ تيار ٿي
ويو. هن کيس چيو ته ”مان پرده

نشين عورت آهيان، جيڪڏهن مون کي ئي
جنگ ڪرڻي آهي ته پوءِ تون منهنجا

ڪپڙا پائي گهر ۾ ٿي ويهه ۾ پنهنجا ڪپڙا مون
کي ڏي ته ٻاهر نڪري وڃي جنگ ڪريان.“

سنڌ ۾ اهو آڳاٽو رواج رهيو آهي ته عورتن
طرفان مردن کي ميدانِ جنگ ۾ آڻڻ لاءِ ڪين رئو يا
چوڙيون ڏياري موڪليون آهن، جنهن جو مطلب
اهو هوندو آهي ته يا ميدان ۾ ڪُڏي ڪاهي پئو يا

وري اهي اسان جا ڳهه ۾ ڪپڙا پائي گهر ۾ ٿي وهو. راڻي سونهن ديوي پڻ ساڳي ريت ڪيو. نه صرف ايترو پر هن چچ جي غيرت جاڳائڻ لاءِ ڪيس وڌيڪ اهو به چيو ته "جڏهن بادشاهي تنهنجي حوالي ۾ توڏانهن منسوب ٿي چڪي ته پوءِ منهنجي صلاح جي ڪهڙي ضرورت آهي؟ تيار ٿيءُ ۾ گجندڙ شير وانگيان ميدان ۾ وڃي، دشمن کي دفع ڪرڻ جي ڪوشش ڪر، چاڪاڻ ته عزت ۾ نالي سان مرڻ، ذلت برداشت ڪرڻ ڪان بهتر آهي. راڻيءَ پاران اهڙي قسم جي جوش ڏياريندڙ جملن چچ جي دل تي ايڏو ته اثر ڪيو جو هو واقعي گجندڙ شينهن بڻجي راجا مهرٿ جي فوج تي ٽُٽو ۾ ڪيس شڪست ڏنائين.

راڻيءَ کي راءِ ساهسي مان ڪوبه اولاد ڪونه هو. تنهن ڪري راءِ جي وفات بعد هن ٻي شاديءَ جو اظهار ڪيو. جيئن ته چچ، راجا مهرٿ کي شڪست ڏيئي سوڀ حاصل ڪئي هئي، تنهن ڪري اهو موقعو غنيمت ڄاڻندي راڻي شهر جي وڏن ماڻهن کي گهرائي کين چيوته، "جنهن صورت ۾ راءِ ساهسي گذاري ويو آهي ۾ مون کي منجهائنس ڪوبه فرزند ڪونهي، جو ملڪ جو وارث ٿئي ها، هن وقت چچ منهنجو نائب بڻجي حڪومت جو ڪار وهنوار هلائي رهيو آهي، تنهنڪري آئون ساڻس شادي ڪرڻ چاهيان ٿي. ان ڪري مونکي صحيح ويڌي ۾ ڏاج سان چچ جي حوالي ڪريو." اهڙي ريت مذهبي رسمن موجب راڻي سونهن ديوي چچ جي زال بڻجي ويئي. چچ مان ڪيس هڪ ڌيءُ ماين ۾ به پٽ ڏاهر ۾ ڏهرسين پيدا ٿيا. پنهنجي وطن تي ڌارئي حملي کي تدبر سان ناڪام بڻائيندڙ هن راڻي تي سنڌ جا ماڻهو فخر ڪري سگهن ٿا.

ڊاڪٽر درشهوار سيد

ڊاڪٽر در شهوار سيد سنڌ لاءِ جدوجهد جي علامت بڻيل ان خاندان سان واسطو رکندڙ هئي. جنهن خاندان سان ٻين معاملن تي ته هزارين اختلاف ڪري سگهجن ٿا، پر سندن سنڌ سان محبت تي شڪ ڪري نه ٿو سگهجي. در شهوار سيد 21 مارچ 1942ع تي سنڌ جي سائين جي ايم سيد جي گهر سن ضلعي دادو ۾ جنم ورتو. ڪيس پنهنجي اباڻي ڳوٺ سن ۾ ابتدائي تعليم ڏيارڻ لاءِ هڪ پرائمري اسڪول ۾ داخل ڪيو ويو پر برصغير جي ورهاڱي سبب اسڪول ۾ پڙهائيندڙ ماسترياڻيون پارت لڏي ويون. جنهن سبب ڪيس علم حاصل ڪرڻ لاءِ ڪراچي موڪليو ويو. جتي پرائمري کان مئٽرڪ تائين سينٽ جوزف اسڪول ۾ تعليم حاصل ڪئي. بعد ۾ بي اي جي ڊگري 1967ع ۾ حاصل ڪئي. در شهوار سيد ڪراچي يونيورسٽيءَ مان 1969ع ۾ ايم .اي فلاسافيءَ ۾ ڪيائين. جڏهن ته سنڌ يونيورسٽي ڄام شوري مان فارسي زبان جو سرٽيفڪيٽ ڪورس 1972ع ۾ حاصل ڪيو. سائين جي .ايم .سيد پنهنجي ڌيءُ جي وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ واري خواهش تي ڪيس پي ايچ ڊي ڪرڻ لاءِ لنڊن موڪليو. سيد خاندان جي هن نياڻي جي اعلى تعليم حاصل ڪرڻ جي گهر ڀاتين سميت روايتي سيد سڳورن ۾ سندن سادات تنظيم به سخت مخالفت ڪئي. پر سائين جي ايم سيد هر مخالفت جو مقابلو ڪندي پنهنجي نياڻي کي نه صرف ملڪي سطح تي بهترين تعليم سان مالامال ڪيو پر ڪيس لنڊن موڪلي نياڻين جي تعليم جي مخالفت ڪندڙن جا منهن بند ڪري ڇڏيا. سائين جي ايم سيد لنڊن ۾ تعليم حاصل ڪرڻ دوران پنهنجي نياڻي جي وڏي پئماني تي حوصلي افزائي ڪئي ۾ ڪيس خط لکي مخالفت

جي ڪابه پرواهه نه ڪرڻ لاءِ همٿايو. اهي خط جي
ايم .سـيد جي ڪتـاب ’ڏونگـر سـي
ڏورينـديون ‘□موجـود آهن. هڪ خـط □ سـائين
جي .ايم .سيد پنهنجي ڌيءُ درشهوار سان مخاطب
ٿيندي ڪيس چوي ٿي تـه ”تنهنجي علم جي حصـول
□ ڪاميـابي، منهنجي مشـن جي تڪميـل هونـدي.
خاندان جي سخت مخالفت باوجود هي بهادر نيـاٽي
ڊاڪـٽر در شـهوار 1974ع ڌاري ڊاڪـٽريٽ جي
ڊگري حاصل ڪرڻ لاءِ لنڊن وئي. جتي هن سـائوٿ
ايشين اسٽڊيز يونيورسٽي آف انگلينڊ مـان 1977ع
□ ايم اي ڪـئي. جنهن بعـد “شـاهه لطيـف جي
شاعري” تي يونيورسٽي آف ايڊنبرا مان 1984ع □
پي ايچ ڊي جي ڊگـري حاصـل ڪـئي. سـنڌ سـان
واسـطو رکنـدڙ هيءَ پهـرين سـنڌي عـورت هـئي،
جنهن شاهه لطيـف تي انگريـزيءَ □ ڊاڪـٽريٽ جي
ڊگـري حاصـل ڪـري ورتي. هن پنهنجي تحقيـق لاءِ
’سـنڌ جي صـوفين جـو عـالمي سـيڪيولر ازم جـو
پيغام‘ جي موضوع جي چونڊ ڪئي.

“شاهه لطيف جي شاعري” تي انگريـزيءَ □
سندس لکيل اها ٿيسز 1988ع □ سنڌي ادبي بـورڊ
طرفان شايع ڪئي آهي. هن ٿيسز □ ڪـل پنج بـاب
آهن. پهرئين باب □ راجـا ڏاهـر ڪـان وٺي مغـل دؤر
تائين تاريخي جائزو ڏنل آهي، ٻئي باب □ شاهه جي
ڪلام □ عـورت سـان شـاهه جي وابسـتگي □ ٻين
ڪلاسيڪي شـاعرن جي شـاعريءَ جي ڪـردار تي
پڻ روشني وڌي وئي آهي. باب ٽئين □ شاهه سائين
جو جوڳين سان ٿن سالن تائين گڏ رهڻ تي روشني
وڌي وئي آهي. بـاب چـوٿين □ شـاهه لطيـف □
فريدالدين عطار جي شاعريءَ جي ڀيٽ ڪيل آهي.
آخـري بـاب پنجين □ جلال الـدين رومي □ شـاهه
لطيف جي شـاعراڻي تصـور □ هڪجهـڙاين □ فـرق
جي ڀيٽ ڪئي وئي آهي. هن باب جي آخر □ شـاهه
لطيف جي شاعريءَ □ لوڪ ڪهـاڻين جن □ سـهڻي
ميهار، سسئي پنهون، سورٺ راءِ ڏياچ، ليلا چنيسر،

نوري ڄام تماچي، مومل راڻو جو مختصر جائزو ورتل آهي.

ڊاڪٽر درشهوار سيد کي سنڌي، انگريزي، اردو فارسي ٻولين تي عبور حاصل هو. لنڊن مان ڊاڪٽريٽ جي ڊگري حاصل ڪرڻ بعد پاڻ ڪراچي يونيورسٽيءَ جي پاڪستان اسٽڊي سينٽر ملازمت حاصل ڪئي. جتي هو 1985ع کان 1991ع تائين ليڪچرار اسسٽنٽ پروفيسر جي عهدي تي فائز رهي. پاڻ ڪراچي يونيورسٽي تاريخ جو مضمون پڙهايائين. ڪراچي يونيورسٽيءَ درس تدريس جا فرض سرانجام ڏيڻ سان گڏ پاڻ 1991ع ڪراچي يونيورسٽيءَ جي ’شاهه عبداللطيف چيئر‘جي ڊائريڪٽر جي عهدي تي به فائز رهي. پاڻ ڪراچي يونيورسٽي ملازمت دوران ڪيئي ڪتاب مرتب ڪري شايع ڪرايا. شاهه لطيف چيئر رهڻ دوران ڊاڪٽر صاحب “تحقيق جو طريقيڪار ‘،’شاهه لطيف تي تحقيق ‘، ببليوگرافي آف شاهه لطيف ‘، ’شاهه جو رسالو ‘(چئن ٻولين) لکيا، مرتب ڪيا شايع ڪرايا. سندس ’لطيفي ڪهانيان ‘ڪتاب اردوءَ 1993ع شايع ٿيو . جڏهن ته ’شاهه عبداللطيف جي موسيقي‘عنوان سان سندس ترتيب ڏنل ڪتاب ’شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر طرفان ‘1992ع شايع ڪيو ويو. سندس سنڌي، اردو ، انگريزي ٻولين لکيل ڪوڙ سارا مقالا مختلف رسالن اخبارن شايع ٿيندا رهيا. ڊاڪٽر درشهوار ڪيترن ئي قومي عالمي سطح جي سيمينارن ڪانفرنسن شرڪت ڪئي اتي مقالا پڙهيا .ڪيس ڪافي تعداد ايوارڊ به مليا، جن 1985ع ’ارنسٽ ٽرمپ ايوارڊ ‘، 1988ع ’لطيف گولڊ ميڊل ايوارڊ، ساڳئي سال ’گورنمينٽ آف سنڌ ڪيش ايوارڊ، 1990ع سچل سرمست ايوارڊ ‘شامل آهن .

سـنڌ جي هن بهـادر عـورت لنـڊن □ پـڙهڻ دوران مختلــف تحقيقي ادارن □ اڻ ڳڻيــا علمي □ ادبي ليڪچر ڏئي سنڌ جـو نـالو روشـن ڪيـو، انهن منجهان ڪجهـه اهم ليڪچـرن جـو پـاڻ هـتي ذڪـر ڪريون ٿا.

حضرت محمـد ڪـريم□ جـو مشـن، سـائوٿ ايشين اسٽڊي، يونيورسٽي آف سسيڪس 1976ع

ڪرسچن فڪـر جـون اهم صـفتون، سـائوٿ ايشين اسٽڊي، يونيورسٽي آف سسيڪس 1976ع

پاڪستان جي ڳوٺاڻين عورتن جـو ٽين دنيـا □ ڪردار (ٽين دنيا جي ملڪن جي 1979ع □ ايـڊمبرا يونيورسٽي □ ٿيل ڪانفرنس □ پڙهيل).

اسـلام □ عـورت جـا حـق □ سوسـائٽيءَ جـو انهن ڏانهن رويـــــو، ايـــــڊمبرا يونيورســــــٽيءَ □ پڙهيل 1979ع

صوفياڻي شـاعريءَ □ عـالمي امن پـائيپيءَ □ پيــار جـــو پيغــام، پروٽيســٽنٽ چـــرچ ايــڊمبرا □ پڙهيل ١٩٨١ع. ليڪچر شامل آهن.

ڊاڪٽر درشهوار جو شمار رڳو سـنڌي ادب □ زبان جي نـامور اديبن، محققن □ تعليمي مـاهرن □ ئي نٿو ٿئي پر هوءَ وڏي سماج سڌارڪ به هئي. هن "آل سـنڌ وومين ايسوسيئيشـن" تـاهي جنهن جي پاڻ چيئر پرسن به رهي. ان پليٽ فارم تـان سـنڌي عورتن □ سجاڳي آڻڻ لاءِ به جدوجهد ڪـئي. هن ان سلسلي □ سنڌ جي ڪيترن ئي شـهرن جـا دورا پڻ ڪيا. ڊاڪٽر درشهوار ڪـراچي جي ڳـوٺن □ غـريبن لاءِ فلاحي ادارا ناهيـا □ نـواب شـاهه ضـلعي □ ٻـوڏ جي دوران متاثرن □ کاڌ خوراڪ جو سـامان □ پيـو سيڌو ورهايو □ مفت علاج جون ڪئمپـون لڳرايـون □ پيـون بـه ڪـافي سـماجي خـدمتون سـر انجـام ڏنيون. ڊاڪٽر درشهوار سيد 26 ڊسـمبر 1997ع □ وفات ڪئي. هن جي سجاڻپ فقـط سـائين جي ايم

سيد جي نياڻي هجڻ نه هو، پر هو پنهنجي علمي ادبي قابليت سبب سنڌ سميت پرڏيهه ۾ ڇاتي سڃاتي ويندي هئي. ان ڳالهه ۾ ڪوبه وڌاءُ نه ٿيندو ته ڊاڪٽر درشهوار سنڌ جو وڏو اثاثو هئي.

پنهنجي ڪهاڻين جهڙي خوبصورت ثميره زرين

سنڌي ٻوليءَ جي نامياري ڪهاڻيڪار ثميره زرين شڪارپور ۾ 22 فيبروري 1944ع

تي جنم ورتو . محمد اعظم اعواڻ جي گهــر ۾ جنم
وٺندڙ ثميره کي ننڍپڻ کـان ئي ادبي مـاحول مليـو.
سندس پڙڏاڏو محمد عـارف اعـواڻ بـه فارسـي ۾
سنڌيءَ جو شاعر ٿي گذريو آهي، سندس شاعريءَ
جو ڪتاب” ديوان صـنعت “جي نـالي سـان مقبـول
رهيـــو آهي .ثمـــيره زرين جـــو اصـــل نـــالو تـــه
سڪينه اعواڻ هو. پر هن لکڻ جي شروعات ثميره
زرين جي نـالي سـان ڪـئي، جيڪـو اڳـتي هلي
سـندس اصـل نـالي کـان وڌيڪ مشـهور ٿي ويـو.
ثميره ڏهن سالن جي ڄمـار ۾ لکڻ شـروع ڪيـو ۾
سندس پهرين ڪهاڻي” اميد “ نئين زندگيءَ رسالي
۾ شـايع ٿي. انتهـائي گهٽ عرصـي ۾ سـندس نـالو
وڏن ڪهاڻيڪــارن ۾ ڳڻجڻ لڳــو. جــڏهن هن لکڻ
شـروع ڪيـو تـه ادبي دنيـا ۾ اهي بحث ٿيڻ لڳـا تـه
ثميره نالي ليکڪ اصـل ۾ عـورت نـه پـر ڪـو مـرد
آهي، جيڪو فرضي نالي سان لکي مشهوري مـاڻڻ
چاهي ٿو. ثمـيره زرين ننـڍي وهيءَ ۾ پـردو ڪنـدي
هئي، ان ڪري ڪنهن به ڪيس نه ڏٺو هو ۾ نـه وري
سندس ڪا تصوير هن جي لکڻين سان گڏ شايع ٿي
هــــئي. جــــڏهن ســــتر جي ڏهــــاڪي ۾
هلال پاڪســـــتان اخبـــــار جي عـــــورتن جي
صفحي”سگهڙين سـٿ“۾ سـندس پهريـون انـٽرويو
تصويرن سان شايع ٿيـو ۾ هن پنهنجي اصـلي نـالي
۾ خاندان بابت ٻڌائي پاڻ کي ظاهر ڪيو تـه مـاڻهن
جــــو شــــڪ ختم ٿي ويــــو. ثمــــيره زرين
وري شيخ ايـاز جي وائيس چانسـلريءَ واري دور ۾
سـنڌ يونيورسـٽيءَ ۾ ريسـرچ فيلـو جي حيـثيت ۾
ملازمت به ڪـئي. ثمـيره بي .اي پـاس ڪـرڻ کـان
پوءِ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ ۾ ريسـرچ فيلـو جي
حيــثيت ســان ڪم ڪــرڻ لڳي. ثمــيره زرين 62-
1961ع ڌاري” نئين زندگي “رسالي پاران، گــذريل
سـالن دوران نـئين زنـدگيءَ ۾ شـايع ٿيـل افسـانن/
ڪهاڻين جـو هڪ مجموعـو سـهيڙڻ جـو ڪم هٿ ۾
ڪنيو ۾ اهو سندس تـرتيب ڏنـل پهريـون ڪتـاب هـو

جيڪو” مهراڻ جون چوليون “عنوان سان 1962ع
 پاڪستان پبليڪيشن طرفان ڇپايو ويو.
هن ڪتاب تي ثميره زرين جو لکيل مهاڳ ”آزاديءَ
کان پوءِ سنڌي ڪهاڻيءَ جو جائزو “هڪ شاهڪار
شمار ٿئي ٿو. 1962ع ” نئين زندگي “رسالي
ثميره جي هڪ ڪهاڻي”دين جي ماءُ “شايع ٿي،
جنهن وڏي مقبوليت حاصل ڪئي. 1968ع اديون
رسالي ” رمندا بادل“نالي سان سندس ڪهاڻي به
ڏاڍي مشهور ٿي. سندس ڪهاڻيون مختلف رسالن
 مسلسل ڇپجڻ لڳيون. ثميره زرين جي ڪهاڻين
جو پهريون مجموعو گيت اجايل مورن جا
جي سري هيٺ جولاءِ 1970ع ملير ادبي
اڪيڊمي حيدرآباد پاران شايع ڪيو ويو. جنهن
 ثميره زرين جون 11 ڪهاڻيون شامل هيون
هن مجموعي جو مهاڳ ناميارى ڪهاڻيڪار آغا
سليم لکيو هو. سندس ڪهاڻين جو ٻيو ڪتاب
سندس وفات کان پوءِ” آءُ اهائي مارئي “نالي سان
فيبروري 1981ع الطاف اشاعت گهر، حيدرآباد
پاران شايع ڪيو ويو. جنهن سندس 8 ڪهاڻيون
شامل آهن .ثميره زرين جي ڪهاڻين جو ٽيون
ڪتاب، ناري پبليڪيشن حيدرآباد پاران “روشن
چانورو” جي نالي سان اپريل 1989ع شايع ڪيو
ويو. ثميره پنهنجي لکڻين سنڌي عورتن جي ڏک
 درد جي ترجماني ڪئي. هن پنهنجي ڪهاڻين جا
موضوع ان ئي معاشري مان چونڊيا، جتي پاڻ به
رهندڙ هئي. سندس ويجهو رهندڙن جي راءِ آهي ته
ثمير زرين جي اٿڻ، ويهڻ، ڳالهائڻ نفاست
سليقو هوندو هو. ثمير زرين اجرا رعبدار ڪپڙا
پائي اڇي ڪکر يا ڪونج وانگر لڳندي هئي. هوءَ
پنهنجي ڪهاڻين جيتري خوبصورت هئي. سنڌي
ٻولي جي هي ليکڪا 13 آگسٽ 1977ع تي
پنهنجي ديس واسين کان هميشه لاءِ وڇڙي وئي.

سنڌ لاءِ جان گھوريندڙ پھريون حڪمران راجا راء سھارس

سنڌ تي راءِ خاندان 550ع کان 644ع تـائين لڳ ڀڳ 94 سال حڪمراني ڪئي. راءِ خاندان جـا 5 بادشاهه سنڌ جا حڪمران رهيا. جن □ پھريون راجا راءِ ديوائج هيو، جنھن ڪي ڏياچ □ ڏيوجي جي نـالي سان به سـڏيو ويـو آهي. راءِ ديـوائج 550ع □ سـنڌ جي حڪـومت سنڀالي. پـاڻ شـروع □ گھڻ طـاقتور هــو، بعــد □ اقتــدار □ اختيــار تي پنھنجي گــرفت

مضبوط ڪري ورتي. تحفت الڪرام جو ليکڪ مير علي شير قانع لکي ٿو ته راءِ ديوائج عاليشان بادشاهه هو. هندستان جا سڀ بادشاهه سندس مخلص ۽ خيرخواهه هئا. هن چاڻو ڪامورن جي هٿ هيٺ ساري ملڪ جو انتظام تمام بهتر نموني ٿي هلايو. جنهن بعد ٻيو بادشاهه راءِ سهيرس (پهريون) ٿيو. جڏهن ته ٽيون بادشاهه راءِ ساهسي (پهريون) ٿيو. چوٿون بادشاهه راءِ سهيرس (ٻيو) هيو، جنهن جو نالو ڪجهه تاريخدانن سهارس به لکيو آهي. جڏهن ته هن گهراڻي جو پنجون ۽ آخري بادشاهه راءِ ساهسي (ٻيو) شامل آهن. راءِ ساهسي ٻيو کي به مختلف تاريخن ۾ سهاسي پڻ لکيو ويو آهي. ايچ ٽي ليمبرڪ جي راءِ آهي ته راءِ خاندان 550ع کان 644ع تائين سنڌ تي حڪمراني ڪئي. جڏهن ته ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي موجب راءِ گهراڻي جو خاتمو 652ع ۾ ٿيو. راءِ خاندان جي دور ۾ سنڌ جون سرحدون گهٽي ڀاڳي موجوده پاڪستان جي حدن تائين پکڙيل هيون. ان وقت ملڪ جا چار پرڳڻا يعني صوبا هئا. جن ۾ ملتان، اُچ، برهمڻ آباد ۽ سيوهڻ شامل هئا، جتي راءِ گهراڻي پاران مقرر ٿيل گورنر حڪومت ڪندا هئا. راءِ خاندان جي حڪمراني واري دور ۾ سنڌ جو تختگاهه ’اروڙ‘ جو شهر هو، جيڪو ان دور ۾ سنڌ جو مکيه شهر هو. جڏهن ته سنڌ جو اهم بندرگاهه ’ديبل‘ هو، جنهن ذريعي ملڪ جو بين الاقوامي واپار ٿيندو هو. علي بن حامد ڪوفيءَ ’چچ نامه‘ ۾ اروڙ شهر جي گهڻي نيکي ڪئي آهي. سندس موجب سنڌو درياهه اروڙ جي پرسان وهندو هو. شهر ۾ باغ ۽ باغيچا جهجها هئا، ميوا، گل ۽ ٻوٽا جام ٿيندا هئا. شهر کي عاليشان ڪوٽ ڏنل هو. روهڙي شهر کان اوڀر- ڏکڻ ۾ ڪجهه ڪلوميٽرن تي هن شهر جا آثار اڄ به موجود آهن. تاريخ معصومي مطابق الور مهراڻ نديءَ جي ڪناري تي هڪ نهايت وڏو شهر

هـو، جنهن بلنـد عمـارتون، مضـبوط محلاتـون، ميويدار وڻن سان ڀريل باغ تمـدن شـهرت جـو اهو سڀ سامان موجود هو، جنهن جي مقيم، خـواه مسافر کي خواهش ٿي سگهي ٿي.

راءِ خانـدان جي دور ’ٻڌ ڌرم‘ سـنڌ جـو سـرڪاري مـذهب هـو. تاريخـدان لکن ٿا تـه راءِ خانـدان جي حڪمـراني واري دور سـنڌ هـر طـرف امن امـان هـو، رعيت خـوش خوشـحال هئي. سموري سـنڌ ملڪ مڪـران کـان ڪشـمير تائين ڪوٽن قلعن جو ڄار وڇايل هـو، جـتي سـنڌ جي حفاظت لاءِ اهم فوجي مرڪز قائم ٿيل هئا.

راجا راءِ سهارس ٻيـون سـنڌ تي 626 تـائين حڪومت ڪئي. چچ نامي موجب سهارس ٻيون جي حڪومت جون الهندي واريون سرحدون ڪُرد جبلن قيقانان (قلات مڪران) تائين وسيع هيون.

راجـا سـهارس پنهنجي ملڪ سـنڌ کي چئن صوبن ورهائي ڪري چـار صـوبيدار مقـرر ڪـري ڇڏيا هئا. صوبي برهمڻ آباد نيرون ڪـوٽ، ديبـل، لوهاٽـا، لاکـا سـما ضـلعا شـامل هئـا. جـڏهن تـه سيوسـتان صـوبي ٻوڌيـا (ٻـڌ پـور) جنڪـان (جمنڪان) رونجهان (روجيان) پايا جبل کـان وٺي مڪران جي سرحد تـائين وارو علائقـو شـامل هـو. اسڪلنده صوبي پاٽيا، تلـواڙو، چچپـور ديوهپـور جـا علائقـا شـامل هئـا. ملتـان صـوبي سـڪا، برهمپور، ڪرور، اشهار تاڪيا کـان وٺي ڪشـمير جي حد تائين جا علائقا شامل هئـا. انهن صـوبن جـا الڳ الڳ گورنر مقرر هئا، جيڪي صوبي جو انتظـام هلائينـدا هئـا راجـا طرفـان انهن کي ملڪ جي حفاظت عوام جي ڀلائي لاءِ خـاص هـدايتون ڏنـل هونديون هيون. راجا پـاڻ الـور رهنـدو هـو. راجـا سـهارس جي اعليٰ انتظـامي صـلاحيتن جي ڪـري سنڌ ڪنهن به بغاوت ڪر نه ڪنيو.

راجا راءِ سهارس پيون جي حڪمــراني واري دور سن 626ع ۾ فارس ملڪ يعني موجوده ايـران جي بادشاهه نيمروز جي فوج ڪرمان واري سـرحد کان سنڌ تي حملو ڪري ڏنـو. جـڏهن سـهارس کي اها خبر پهتي تـه ايـراني حملي آورن کي روڪڻ لاءِ سنڌ جي راجا پنهنجي سر پاڻ فـوج جي سـربراهي ڪئي ۾ حملي آور فوج کي سرحدن تي روڪڻ جي ڪوشش ڪئي. وطن سنڌ لاءِ جنگ دوران ڪيترائي سنڌي جوڌا ڪسجي ويـا. جـڏهن تـه حملـو ڪنـدڙ فوج جو به ڳرو جاني نقصان ٿيو. جنـگ جي نـتيجي ۾ راجا راءِ سهارس وڙهندي وڙهنـدي پنهنجي وطن تان گهورجي ويو. جڏهن ته هن جارحيت ڪندڙ فوج جي ســنڌ جي ســرحدن انــدر داخــل ٿيڻ واري ڪوشش کي ناڪام بڻائي ڇڏيو. سنڌي فوج پنهنجي راجا جي شهادت بعد به بهادري سان وڙهندي جارح ايـــراني فـــوج کي شڪســـت ڏئي ڇـــڏي. ايراني بادشاهه نيمروز آخرڪار ڳري جـاني نقصـان بعد پنهنجي وطن واپس موٽڻ تي مجبور ٿيو.

علي بن حامـد ڪـوفيءَ ’چچ نامـه‘ ڪتـاب ۾ لکيــو آهي تــه هن جنگ ۾ راءِ ســهيرس جــا جنگي جوڌا هڪ ٻئي کي زنجيرن ۾ ٻڌي وڙهيـا، تـه جـيئن منجهــانئن ڪــو بــه ڀڄي نــه ســگهي. ان ڪــري هن جنگ کي ’ذات السلاسـل‘ بـه سـڏيو ويـو آهي، يعني زنجيرن واري جنگ.

فـارس جي حڪمـران طرفـان پنهنجي وطن ڏانهن واپس موٽي وڃڻ ثابت ڪري ٿو ته سـهارس جنهن طـريقي سـان پنهنجي مـوت تـائين بهـادريءَ سان جنگ ڪئي، ان جو نتيجو اهـو نڪتـو جـو حملہ آور فـوج کي اڳـتي وڌڻ جي جـرئت ئي ڪانـه ٿي. سهارس جي شهادت دراصل فتح ۾ تبديل ٿي وئي. سنڌ جـا مـاڻهو پنهنجي هن حڪمـران تي وطن جي دفاع ۾ جان قربان ڪرڻ تي فخر ڪري سگهن ٿا.

عرب دنيا جي پهرين سنڌياڻي سائنسدان ڊاڪٽر حيات السنڌي

ڊاڪٽر حيات السنڌي سعودي عرب جي پارليامنٽ جي پهرين عورت ميمبر ۽ بايو ٽيڪنالاجيءَ جي شعبي ۾ عالمي سطح جي مڃيل سائنسدان آهي. پاڻ 6 نومبر 1967ع تي مڪي شريف سعودي عرب ۾ جنم ورتو.

عرب ملڪن ۾ خاص طور تي سعودي عرب ۾ عورتن کي پڙهڻ ۽ تعليم پرائڻ جا گهٽ موقعا ميسر آهن. پر حيات السنڌي 1991ع ۾ پنهنجي خاندان کي ان ڳالهه تي راضي ڪري ورتو ته هو کيس اڪيلي سر برطانيه وڃڻ جي اجازت ڏين ته جيئن هو، اتي اعلى تعليم حاصل ڪري سگهي. جڏهن پاڻ اعلى تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ لنڊن پهتي

ته ڪيس پوري طرح انگريزي ڳالهائڻ به نــه ايندي
هئي. 16 سالن جي نوجــوان نــاري حيـات برطانيــه
پهچڻ شـرط پهريـان تــه هڪ سـال انگريـزي ٻـولي
سـکي ۾ اي ليــول جـو امتحـان پـاس ڪـري ورتــو.
جنهن بعــد ئي ڪيس ڪنگس ڪــاليج لنــڊن ۾ داخلا
ڏني وئي. هو پنهنجي پهريون پيرو لنڊن پهچڻ بــابت
دلچسپ قصو ٻڌائي ٿي ته جـڏهن پـاڻ هـوائي اڏي
تي پهتي ته ڪيس لنڊن ۾ رهندڙ پيـٽيوبو هـوائي اڏي
تان وٺڻ آيو. پر مزي جي ڳالهه اها هئي ته ســندس
پيڻ جي مڙس کي عربي ڳالهائڻ نه ٿي آئي. جڏهن
ته حيـات السـنڌي لاءِ وري انگريـزي ڏيي ۾ وڃنـدڙ
ٺڪرين وانگر هئي. حيـات السـنڌي عـربين ٻـزنيس
چينل کي انٽرويو ڏينــدي، پنهنجي لنــڊن ۾ انگريــزي
سکڻ جا دلچسپ قصا ٻـڌايا آهن. هـو چـوي ٿي تــه
جــڏهن مــان لنــڊن پهچڻ بعــد انگريــزي ســکڻ جي
ڪوشش ڪئي ته مــون کي منهنجــا دوســت بي بي
سي لنڊن ڏسڻ جو چوندا هئا. پر مــان بي بي ســي
تي انگريزي جو هڪ لفظ به سمجهي نــه ســگهندي
هئس، جنهن تي روئي پوندي هيس. ان باوجود مان
بي بي ســي واچ ڪــرڻ نــه ڇـڏيو. آهســتي آهســتي
مون کي انگريزي ٻـولي سـان شناسـائي ٿيڻ لڳي.
هو ٻڌائي ٿي ته شروع ۾ تــه مــون کي ڪيـترين ئي
يونيورسٽين داخلا ڏيڻ کان انڪاري ڪري ڇڏيو. پوءِ
اي ليول جو امتحان پاس ڪـرڻ بعـد مـون کي داخلا
ڏني وئي.

حيــات الســنڌي ڪنگس ڪــاليج لنــڊن مــان
1995ع فارمــاڪولاجي ۾ گريجوئيشــن جي ڊگــري
حاصـل ڪـري ورتي. ڪنگس ڪـاليج طرفـان ڪيس
بهترين ڪارڪردگي تي پرنسز ايني ايوارڊ سان بــه
نوازيو ويو. لنڊن ۾ پڙهڻ دوران حيـات السـنڌي تي
اهو دٻاءُ بـه وڌو ويـو تـه هـو پنهنجي روايـتي عـرب
لبـاس خـاص ڪــري اســڪارف اوڙهڻ ڪـان پاســو
ڪري، پر هن جو موقف هيو تـه ڪنهن شـخص جـو
مـذهب، رنـگ ۾ ثقـافت يـا جنس سـندس سـائنس

پڙهڻ ۾ ڪابه رنڊڪ نه آهي. گريجوئيشن بعد حيات 2001ع ۾ ڪيمبرج جي نيونهام ڪاليج مان بائيو ٽيڪنالاجي ۾ پي ايڇ ڊي جي ڊگري حاصل ڪري ورتي. حيات السنڌي سعودي عرب سميت عرب دنيا جي پهرين عورت هئي، جنهن کي ڪيمبرج يونيورسٽي ۾ بائيو ٽيڪنالاجي جي فيلڊ ۾ سائنسدان طور مڃتا ڏني وئي.

حيات السنڌي هن وقت هارورڊ يونيورسٽي جي وزيٽنگ اسڪالر آهي. سندس اهم خاصيت نوجوانن ۾ سائنسي تعليم بابت دلچسپي پيدا ڪرڻ ۽ کين سائنسي شعبن ۾ اچڻ لاءِ همٿائڻ آهي. حيات السنڌي سائنس جي شعبي ۾ تحقيق ڪرڻ سان گڏوگڏ سعودي عرب سميت مسلم ملڪن جي عورتن کي سائنس جي شعبي ۾ اچڻ لاءِ همٿائيندي رهي ٿي. ان سلسلي ۾ هو ڪيترن ئي پروگرامن ۽ سيمينارز ۾ شرڪت ڪندي رهي ٿي. حيات کي سائنس جي شعبي ۾ سندس خدمتن جي اعتراف طور 2010ع ۾ پرنس خالد بن فيصل السعود طرفان ايوارڊ سان به نوازيو ويو. جڏهن ته نيشنل جاگرافڪ سوسائٽي طرفان 2011ع ۾ ايمرجنگ ايڪسپلولر به قرار ڏنو ويو.

حيات السنڌي عرب دنيا جي بزنيس ۾ موجود 19 با اثر شخصيت واري فهرست ۾ به شامل آهي. جڏهن ته عالمي سطح جي بزنيس ۾ کيس عرب دنيا سان واسطو رکندڙ 9 نمبر بااثر عورت قرار ڏنو ويندو آهي. بي بي سي طرفان 1918ع ۾ دنيا جي 100 اهم عورتن جي فهرست ۾ سندس نالو شامل ڪيو ويو.

گڏيل قومن جي اداري يونيسيڪو جي سربراهه ارينا بوڪوف طرفان آڪٽوبر 2012ع ۾ حيات السنڌي کي وچ اوڀر جي ملڪن ۾ خاص طور تي ڇوڪرين لاءِ سندس سائنس جي شعبي ۾ بي بها خدمتن جي مڃتا طور خير سگالي سفير

مقرر ڪيو ويو. جڏهن ته سيپٽمبر 2014ع ۾ حيات السنڌي کي ڪلنٽن گلوبل انيشيٽو طرفان ليڊرشپ ان سول سوسائٽي جو ايوارڊ به ڏنو ويو. حيات کي وڏي ڪاميابي 2013ع ۾ تڏهن ملي، جڏهن کيس سعودي عرب جي قانون ساز اسيمبلي ۾ عورت ميمبر طور نامزد ڪيو ويو. سعودي سرڪار ڊاڪٽر حياة السنڌيءَ جي خدمتن عيوض رياض ۾ هڪ روڊ جو نالو شاهراهه ڊاڪٽر حيات سندي رکيو آهي. عرب ملڪن ۾ صدين کان لکين سنڌي ماڻهو آباد آهن، جيڪي وقت گذرڻ سان پنهنجي ٻولي ۽ ڪلچر ته وساري يا تبديل ڪري چڪا آهن، پر هو اڄ به پنهنجي نالي پويان السنڌي لکي پنهنجي سنڌي هجڻ جي سڃاڻپ برقرار رکيو ويٺا آهن. حيات السنڌي به انهن ۾ شامل آهي. ان ڪري سنڌي قوم سان واسطو رکندڙ پهرين عورت سائنسدان تي عرب دنيا سميت سنڌ جا ماڻهو به فخر ڪري سگهن ٿا.

سنڌ ڄائي خوبصورت اداڪارا شيلا راماڻي

سنڌ جي من موهڻي اداڪارا شيلا راماڻي نوابشاهه جي شــهر پريــا ۾ 2 مــارچ 1932 تي جنم ورتــو، سندس ڪٽنب برصغير جي ورهاڱي بعد پارت لــڏي ويو. شِيلا جي عمر اجـان پنـدرهن ورهيـه هـئي جـو سندس خاندان پنهنجو اباڻو وطن هميشـه لاءِ ڇـڏي ڏنـو. شـيلا جـو والـد ايـف ايم ڪيولرامـاڻي پنهنجي ٻارن ٻچن کي ته وٺي هندستان هليو ويو پـر سـندن ڪي مائٽ ڪراچيءَ ۾ ئي اسلام قبول ڪــري رهي پيا. جن ۾ شِيلا جـو هڪ چـاچو شـيخ لطيـف عـرف لَچُـو بـه شـامل هـو، جيڪـو اڳـتي هلي پاڪسـتاني فلمي صنعت جو مشهور پروڊيوسر ٿيو ـ سـنڌ مـان لڏي وڃڻ بعـد شِـيلا جي خانـدان دهليءَ جي اُتـر ۾ 290 ڪلوميــٽر پــري هماليـائي جبلن واري علائقي مسُوريءَ ۾ رهائش اختيار ڪئي. مسُـوريءَ جي پُـر فضا ماحول ۾ شِيلا پنهنجي سونهن ۽ صـلاحيتن کي استعمال ڪرڻ شروع ڪيـو ۽ 1948 ۾ حُسـن جي مقـابلي ۾ حصـو وٺي ”مِس مَسُـوري“ جـو اعـزاز

ماٺي ورتائين ۾ وري جلد ئي مَسُوريءَ جي حدن مان نڪري پاڻ مڃائڻ جي ڪوشش ۾ 1950 ڌاري ”مِس شِملا“ واري حُسن جي مقابلي ۾ شريڪ ٿي اهو اعزاز به ڪٽي ورتائين ـــ شِيلا جي پهرين فلم ”بدنام“ هئي، جيڪا 1952 ۾ رليز ٿي ـــ هن فلم ۾ سندس نالو ”چمپا“ هو ـ انهيءَ ڪانپوءِ هن لاءِ فلمي دنيا جا در کُلي ويا ۾ هُوءَ انتهائي حسين ناري هجڻ جي ڪري پارت جي فلمي صنعت تي ڇانئجي وئي ـ ساڳئي سال ئي سندس هڪ ٻي فلم ”آنند مٺ“ به رليز ٿي ۾ 1953 ۾ به ٻه فلون ”سُرنگ“ ۾ ”تين بتي چار راستي“ رليز ٿيس ـ

اداڪارا شيلا رامـاٽي شـيلا ڪيولرامـاٽي جي نالي سان به سڃاتي ويندي هئي، شيلا انـڊين فلمن جي اداڪارا هـئي، کيس فلم پروڊيوسـر چيتن آننـد متعـارف ڪرايـو، کيس فلم ٽيڪس ڊرائيـور کـان شهرت ملي. هن پاڪستاني فلمن ۾ بـه ڪم ڪيـو، سندس شمار پاڪستان جي شـروعاتي اداڪـارائن ۾ ٿئي ٿو. سندس مشهور فلمن ۾ سرنگ، ٽيڪسـي ڊرائيور، تين بتي، نوڪري، مينار، ريلوي پليٽ فارم، انوکي ۾ جنگل شامل آهن.

جڏهن ته 1962 ۾ رليز ٿيل فلم ”مـان بيٽـا“ سـندس آخـري فلم هـئي. جنهن کـانپوءِ 1963 ۾ شادي ڪري شِيلا فلمي دنيا کان هميشه لاءِ ڪناره ڪش ٿي وئي ـــ شِـيلا ڪيولرامـاٽيءَ هڪ پارسـي صنعتڪار جال ايڊي ڪائوسجي سـان شـادي ڪـئي هئي جنهن بعد ڪجهه وقت هنن ممبـئيءَ ۾ گـذاريو ۾ پوءِ نيويارڪ ۾ بـه رهيـا ـــ جنهن کـانپوءِ ٽي سـال خرطوم ۾ ٽي سال سريلنڪا ۾ رهيا ـــ سـال 1984 ۾ مُڙس جي وفـات کـانپوءِ شِـيلا پنهنجي ٻـارن کي وٺي آسـتريليا هلي وئي. جـتي هن سـڊني ۾ سرفرس پئراڊائيز ۾ رهـائش اختيـار ڪـئي ـــ جـتي سندس طبيعت خراب رهڻ لڳي ته هـوءَ ڀـارت جي مڌيه پرديش رياست جي شهر اندور جي مَهو واري

علائقي ۾ پنهنجي مڙس جي گهر ۾ اچي رهڻ لڳي. شِيلا شاديءَ کانپوءِ فلمي صنعت کان انهيءَ کري پري هلي وئي جو هن پنهنجي ڪُٽنب کي ئي فلمي دنيا کان پري رکڻ تي گهريو ـ ڪيس به پُٽ ڄاوا هڪ راهل ۽ پيو جال. جن مان هڪ راهُل وڏو تي پائلٽ ٿيو ـ شيلا 15 جولاءِ 2015 تي پارتي رياست مڌيه پرديش جي شهر اندور جي مهو واري علائقي ۾ وفات ڪري وئي ـ

شيلا پارت ۾ ٿهندر پهرين سنڌي فلم ’اباڻا‘ ۾ هيروئن جو ڪردار ادا ڪيو. ”اباڻا“ فلم ورهاڱي سبب سنڌ مان سنڌي هندن جي لڏپلاڻ واري موضوع تي ٺهيل هئي ـ هيءَ فلم 1958 ۾ رليز ٿي جنهن ۾ شِيلا هڪ وچولي طبقي جي ڪُٽنب ۾ ريلوي ۾ ڪم ڪندڙ پيءُ جي ڌيءَ ۾ هڪ معصوم پريميڪا جو ڪردار ادا ڪيو هو، جيڪا شڪ جو شڪار ٿئي ٿي ۾ نيٺ ورهاڱي ڪانپوءِ ان شڪ جو نبيرو ٿئي ٿو ـ ان ئي فلم ’اباڻا‘ ۾ ساڌنا سندس ننڍي ڀيڻ جو ڪردار ادا ڪيو هو، جنهن ڪانئس آٽوگراف گهريو ته ان وقت شيلا راماڻيءَ ڪيس چيو هو ته هڪ ڏينهن اهڙو ايندو جو تون وڏي اسٽار ٿيندينءَ ۾ آءٌ تو کان آٽوگراف وٺنديس. شيلا راماڻيءَ جي اها ڳالهه پوءِ سچي ثابت ٿي. شيلا راماڻيءَ پارت جي فلمي دنيا ۾ بي انتها مشهوري ماڻي. 50 ۾ 60 واري ڏهاڪي ۾ شيلا هندستاني فلمن ۾ هيروئن ۾ سائيڊ هيروئين جا ڪيترائي رول ڪيا. هن وي شانتا رام جي فلم ”تين بتي چار راستي“ ۾ هڪ سنڌي ننهن جو ڪردار ادا ڪيو هو، انهي فلم ۾ مٿس هڪ سنڌي گانو “سڪ ۾او سڪ ۾“ فلمايو ويو هو جيڪو ڪافي مشهور ٿيو.ان ڪان پوءِ 1954ع ۾ فلم “ٽيڪسي ڊرائيور“ ۾ ڪلب ڊانسر جو رول خوبصورتي سان ادا ڪيو. شِيلا کي سڀ کان وڌيڪ مڃتا ۾ مشهوري 1954 ۾ رليز ٿيل اداڪار ديوآنند جي فلم ”ٽيڪسي ڊرائيور“ سان ملي. انهيءَ فلم ۾ سندس نالو سِلوِي هو ـ

1956ع هـــو پنهنجي چـــاچي جي دعـــوت تي
كــراچي آئي جــتي هن هڪ فلم “انــوكي” كم
كيو، مِس زبيده خانم جـو گـانو “گـاڙي كـو چلانـا
بابو“ فلمايو ويـو،اهـا هڪ مزاحيـه فلم هـئي. شِـيلا
انهن چند فلمي اداكــارائن مــان هڪ هــئي، جيڪي
ننڍي كنڊ جي ورهاڱي كانپوءِ وري پاكسـتاني فلمن
 كم كرڻ آيون هيون ـ شيلا اداكاره هجڻ سـان
گـڏ بهـترين ڊانسـر بـه هـئي.كيس فٽبـال رانـد
سُئمنگ گهڻو پسند هيا ـ ”بال روم ڊانسـنگ جي تـه
وڏي هَير هيس اكثر ڊانس لاءِ هلي ويندي هــئي.
هيءَ حسين عورت كپڙن لٽن جي به وڏي شـوقين
هئي وٽس ايترا ته وڳا هوندا هئا جو هڪ وڳي جو
ٻيهر پائڻ جو وارو ڇهن مهينن كان اڳ كونـه اينـدو
هو ـ شِيلا جي نشيلن نيڻن هڪ عجيب قســم جي
كشــش هــئي هــوءَ هندســتان وڏگهــراڻي جي
فيشني نخريلي ڇوكريءَ طور مشهور هئي ـ فلمن
 هيروئن توڙي سائيڊ هيروئن طور بـه اكـثر كيس
ماڊ گرل وارا كردار ملندا هئا ـ ساحرلڌيانويءَ جي
گيتن تي خوبصورت نيڻن واري سنڌي سندري شـيلا
راماڻي جو ناچ ماڻهن كي ڇريو كري ڇڏيندو هو.

ليلا جا آٿڻ تي قبضي ۾ ڪير ملوث آهن؟

سنڌ جو هڪ انتهائي اهم قديم ماڳ ليلا جا آٿڻ قبضا مافيا جي هٿان ميسارجي رهيو آهي. هن اهم ماڳ تي ڪنهن قبضو ڪيو آهي، اهي ڪير آهن، جيڪي هن ديس جي تاريخ کي مليااميٽ ڪري رهيا آهن. سنڌ جو ثقافت کاتو ۾ انتظاميه هن ماڳ تان قبضو ختم ڇو نه ڪرائي سگهي آهي. پاڻ اڄ ان بابت ڳالهه ٻولهه ڪنداسين.

ليلا جا آٿڻ جو قديم ماڳ خيرپور ضلعي جي تعلقي فيض گنج ۾ ديهه اڪڙي ۾ واقع آهي. هي تاريخي ورثو اڪڙيءَ جي ڳوٺ کان ٽن ميلن جي مفاصلي تي موجود آهي. هي ماڳ ٻن ميلن کن جي ايراضيءَ اندر ڦهليل آهي، جنهن جو ڪجهه حصو نوابشاهه ضلعي جي حد اندر اقبال اسٽيٽ ۾ واقع آهي. هن ماڳ تان ٻين نوادرات سميت هڪ ٺڪر جي مورتي به هٿ آئي آهي. هن ماڳ جي کوٽائي دوران پڪين سرن سان ٺهيل گهرن جا نشان به مليا آهن. هن تاريخي ماڳ تان ٺڪر جا رانديڪا ۾ انساني هڏا پڻ هٿ آيا آهن. هتان مليل مٽي جي ٿانون تي چٽسالي به ٿيل آهي. ليلان جا آٿڻ تان مليل باقيات سنڌالاجيءَ ۾ محفوظ آهن. قديم آثارن جي ماهرن موجب هي ماڳ ساڍا 3 هزار سال آڳاٽو آهي. هي وسندي 1500 ق م مسيح کان سنڌ ۾ سومرن جي دور حڪومت تائين آباد هئي. هي ماڳ به سنڌ جي ٻين قديم ماڳن وانگر ڪيئي ڀيرا ٻيهر آباد ٿيل نظر اچي ٿو. هتان جي رهواسين هن شهر کي ڪيئي ڀيرا ڦٽي وڃڻ

بعد ٻيهر آباد ڪيو آهي. ڪجهه ماهرن جو خيال آهي ته هن ماڳ جي هيٺين يعني آخري تهه جي آبادي 2200 ق م جي آهي، يعني جنهن وقت عظيم سنڌو ماتري جي تهذيب پنهنجو اوج وچائي رهي هئي، ان وقت هي شهر آباد ٿيل نظر اچي ٿو. قديم آثارن جي ماهرن جو چوڻ آهي ته سنڌ جو هي قديم ماڳ موهن جي دڙي واري شهر جي ڦٽي وڃڻ کان ٿورو ئي پوءِ آباد ٿيو. ليلا جا آتڻ هاڪڙي درياءَ جي ڪنڌيءَ تي آباد هيو. هن ماڳ جي هڪ تهه تان ٻڌ ڌرم جي اسٽوپا جا به آثار مليا آهن. ٻين ڪيترن ئي قديم نوادرات سميت هتان لوهه مان تيار ٿيل شين جو وڏو تعداد مليو آهي. هتان ملندڙ سرون امر ڪوٽ واري قلعي سان هڪجهڙائي پڻ ڏيکارين ٿيون. ليلا جا آتڻ ڪاريگرن هنرمندن جو شهر هيو. جتي ٻين شين سان گڏ ڪپڙو به تيار ٿيندو هو. قديم آثارن جي ماهرن کي هتان هنرمندن جا 88 ورڪشاپ به مليا آهن. هن ماڳ تان وڏي تعداد قبرون به مليون آهن. جڏهن ته عرب دور جا سڪا به لڌا ويا آهن. هتان ڪجهه لڪت جا نمونا به مليا آهن. جيڪي مخصوص واپاري مقصدن لاءِ جوڙيل ٺپن تي موجود آهن. هر واپاري دڪاندار جو پنهنجو مخصوص قسم جو ٺپو هوندو هو. جنهن سان سندس سجاٺپ ٿيندي هئي. ايئن به ٿي سگهي ٿو ته اهي ٺپا هتي تيار ٿيندڙ ڪپڙي تي هنيا ويندا هجن.

تازو سنڌ جي هن قديمي ماڳ تي قبضا مافيا قبضو ڪري ان جي 50 سيڪڙو ايراضي تي بلڊوزر گهمائي ان کي مسمار ڪري ڇڏيو آهي. هن قديم ماڳ کي زرعي زمين آباد ڪرڻ جي آڙ مسمار ڪيو پيو وڃي. هڪ با اثر شخص قديم ماڳ جي اٽڪل 400 ايڪڙ زمين تي قبضو ڪيو آهي. ٻڌايو پيو وڃي ته ڊاڪٽر صفدر آرائين نالي هڪ بااثر شخص روينيو عملدارن سان ملي ڀڳت ڪري ليلا جي آتڻ جي ماڳ تي قبضو ڪيو آهي هو ديده

دليري سان بلڊوزرن ذريعي سنڌ جي هن تاريخي
ورثي کي تباهه ڪري رهيو آهي. بااثر شخص جي
ان عمل خلاف سڄي سنڌ ۾ ڪاوڙ ۽ غم غصي جي
لهر پکڙجي وئي آهي. سنڌ جي اديبن، شاعرن،
قلمڪارن، چترڪارن، آرٽسٽن، سول سوسائٽي ۽
سڄاڻ ڌرين طرفان لڳاتار احتجاج بعد ثقافت کاتي
جي عملدارن طرفان فيض گنج تعلقي جي اڪري
ٿاٽي تي ليلان جا آٿڻ تي قبضي جو ڪيس داخل
ڪيو ويو آهي. جنهن ۾ ڊاڪٽر صفدر آرائين،
سندس ڀاءَ اعجاز علي آرائين، تصدق حسين آرائين
سميت 5 نامعلوم ماڻهن کي جوابدار نامزد ڪيو
ويو آهي. هن سلسلي ۾ اهو پڻ ٻڌايو وڃي ٿو ته
ڊاڪٽر صفدر آرائين قبضي واري سازش ۾ فرنٽ
مين جو ڪردار ادا ڪري رهيو آهي، جنهن
نوشهروفيروز ۽ خيرپور ضلعي جي ڪجهه ڪرپٽ
روينيو عملدارن سان ملي پڳت ڪري زمين جا
جعلي کاتا ٺهرائي ورتا آهن. اهو به چيو پيو وڃي ته
قبضو ڪندڙ ڊاڪٽر صفدر آرائين کي جي ڊي اي
اڳواڻ مجيد آرائين جي مڪمل پٺڀرائي حاصل آهي.
اهو ئي سبب آهي جو ليلان جا آٿڻ تي قبضي جي
ڪيس ۾ ملوث جوابدارن جي گرفتاري عمل ۾ نه
اچي سگهي آهي. ليلان جا آٿڻ جي ماڳ تي قبضا
مافيا جو قبضو هن وقت به برقرار آهي. سنڌ جو
ثقافت کاتو ڪيس داخل ٿيڻ باوجود به ماڳ تان
قبضو ختم ڪرائڻ ۾ ناڪام ٿي چڪو آهي. آخر ڇو
سنڌ تي سر قربان ڪرڻ جي دعوى ڪندڙ ثقافت
کاتي جو وزير هڪ تاريخي ماڳ تان به قبضو ختم
ڪرائي نه ٿو سگهي. ڇا هڪ بااثر ٽولو سنڌ
حڪومت کان ڏاڍو آهي ۽ قانون سندس اڳيان بي
وس آهي. ڇا سنڌ جو ثقافت ۽ نوادرات وارو کاتو
هاڻي هڪ قبضاگير ٽولي کان قديم تاريخي ماڳ
آجو ڪرائڻ جي لائق به نه رهيو آهي؟ ايف آءِ آر
جو ڊرامو ڪري وڏيون مبارڪون حاصل ڪندڙ
ڪامورا هاڻي ڇو خاموش آهن. ليلا جي آٿڻ تي

قبضو اڄ به برقرار آهي ۽ ان کي ميسارڻ لاءِ بلڊوزرن آڏو بند ٻڌجي نه سگهيو آهي. سنڌ جي تاريخ سان هن ويڌن جو ازالو ڪير ڪندو.

سنڌو سڀيتا جي قديم ماڳن جا اصل نالا ڇا هئا؟

سنڌو ماٿري جي سڀيتا سان واسطو رکندڙ قديم ماڳن تي اهي نالا ڪيئن رکيا ويا. ڇا انهن نالن جو واسطو 5 هزار سال يا ان کان اڳ جي شهرن ۾ وسندين جي اصل نالن سان آهي. ان بابت اڄ پاڻ تفيصلي بحث ڪنداسين. ڪجهه ماڻهو ان غلط فهمي ۾ مبتلا آهن، ته موجوده دور ۾ اهي ماڳ جن نالن سان سڃاتا وڃن ٿا، اهي ئي نالا انهن ماڳن جا ان وقت کان رکيل آهن، جڏهن اهي شهر ۾ وسنديون هزارين سال اڳ آباد هيون.

سنڌو ماٿري جي 5 هزار سال کان وڌيڪ قديم سڀيتا سن 1920ع ۾ پنجاب ۾ هڙاپا جي قديم ماڳ تي کوٽائي کان پوءِ دنيا سان پهريون ڀيرو روشناس ٿي. اڄ به پاڻ ڏسون ٿا سنڌو تهذيب جي 5 هزار سال آڳاٽي ماڳ هڙاپا تي اهو نالو ڪيئن رکيو ويو. اصل ۾ پنجاب جي ساهيوال ضلعي جي موجوده دور سان واسطو رکندڙ ڳوٺ هڙاپا کان هڪ ڪلوميٽر پري جڏهن هڪ قديم ماڳ جي کوٽائي ڪرائي وئي ته اتي 5 هزار سال آڳاٽي تهذيب جا آثار دريافت ٿيا. جنهن بعد ان ماڳ کي پر واري ڳوٺ هڙاپا جي نالي سان سڃاڻپ ڏني وئي. اڄ اهو آڳاٽو ماڳ دنيا جهان ۾ هڙاپا جي نالي سان مشهور آهي. ان قديم ماڳ جو اڄ کان 5 هزار سال اڳ نالو ڇا هيو. ان وقت هتي رهندڙ ماڻهو هن شهر کي ڪهڙي نالي سان سڏيندا هئا. ان جو اڄ تائين ٺيل تحقيق مان ڪوبه پتو پئجي نه سگهيو آهي. ڇاڪاڻ ته هڙاپا جي قديم ماڳ تان مليل لڪتون اڄ تائين پڙهجي نه سگهيون آهن. ان ڪري هڙاپا جي قديم ماڳ جي نالي جو ان دور سان ڪوبه واسطو نه آهي، جنهن دور ۾ هي شهر آباد هيو.

اهڙي طرح موهن جي دڙي ۾ هڙاپا کان به آڳاٽي ماڳ آمري جي نالي جي به ساڳي ڪهاڻي

آهي. قــديم آثــارن جي مـــاهر اين جي مجمـــدار 1927ع کــان 1931ع تــائين باقيــاتي کوجنــائون ڪري، سنڌو سپيتا جي ٻين ماڳن سان گڏ آمري جا قديم آثار به ڳولهي لڌا. آمري جو ماڳ دادو ضـلعي جي مانجهند تعلقي ۾ لکي جي جبلن کان 65 ميـل ڏکڻ ۾ ۽ سن کان 9 ميل اتر طرف آهي. هن قديم ماڳ جا آثار موجوده دور سان واسطو رکندڙ آمري شهر کان 250 ميـترن جي مفاصـلي تي مليـا آهن. جنهن بعـد اين جي مجمـدار هن مـاڳ کي پـر واري شهر آمري جي نسبت سان اهو نالو ڏنو. آمري جي مـاڳ تي رکيـل ان نـالي جـو بـه ان دور سـان کـو واسطو ناهي، جنهن دور ۾ 5 هزار سال کان به اڳ هي وسندي آباد هـئي. ان دور ۾ هن مـاڳ جـو نـالو ڇا هيو، ان بابت کـي به ثبوت نه مليا آهن.

گجرات جي ڪڇ ضلعي ۾ سنڌو سـپيتا سـان واسطو رکندڙ ماڳ ڍولا ويرا جي به ساڳي کهـاڻي آهي. هي 5 هزار سال آڳاٽو ماڳ موجوده دور سان واســطو رکنـــدڙ هڪ ڳـــوٺ ڍولا ويـــرا کـــان هڪ ڪلوميٽر جي مفاصلي تي هٿ آيو. جنهن بعد قــديم آثــارن جي مــاهرن هن مــاڳ کي ان ئي ڳــوٺ جي نــالي سـان منسـوب ڪـري ڇـڏيو. ان ڪـري اهـو سمجهڻ ته ڍولا ويرا جي ماڳ جو اهو نـالو 5 هـزار سال آڳاٽو آهي، هڪ خام خيالي قرار ڏئي سگهجي ٿو. ساڳي طرح سنڌ ۾ سـنڌو سـپيتا سـان واسـطو رکندڙ ڪوٽڏجي جي قديم ماڳ کي به موجـوده دور جي ڪوٽڏجي قلعي ۾ شهر جي نالي سان منسوب ڪيو ويو. ڪوٽڏجيءَ جا قديم آثار خيرپور شهر کـان 15 ميل ڏکڻ طرف موجوده ڪوٽـڏجي واري قلعي جي سامهون نئشنل هاءِ وي جي اولهه طـرف مليـا آهن. هيءُ مــاڳ، جيڪــو ڳوٺــاڻي ثقــافت ســميت شهري تمدن سان به واسطو رکنـدڙ آهي. تنهن کي 1935ع ڌاري هڪ ماهر ڊاڪـٽر گهريـا ڳـولي لـڌو. بعـد ۾ هن مـاڳ جي کوٽـائي ڊاڪـٽر ايـف اي خـان 1955ع کان 1975ع تائين ڪرائي. جنهن هن مـاڳ

ڪي ڪوٽڏجي قلعي جي پرسان هجڻ ڪري ساڳئي
نالي سان سڃاڻپ ڏني. سنڌو سڀيتا جي 5 هزار
سال آڳاٽي بندرگاهه واري شهر لوٿل کي به اهو
نالو ان قديم ماڳ کان 6 ڪلوميٽرن تي موجود
لوٿل ريلوي اسٽيشن جي نالي پويان ڏنو ويو. هن
قديم ماڳ جو ان وقت نالو ڇا هيو، جڏهن هي آباد
هيو، ان بابت ڪي به شاهديون نه ملي سگهيون
آهن. ڀارت جي هريانا رياست ۾ سنڌو سڀيتا جي
قديم ماڳ راکي ڳڙهي کي به اهو نالو ان ماڳ
پرسان موجود هڪ ننڍڙي ڳوٺ راکي ڳڙهي جي
نسبت سان ڏنو ويو. ان نالي جو قديم دور سان
ڪوبه واسطو نه آهي.

ساڳي طرح موهن جي دڙي جو 5 هزار سال
کان به آڳاٽو ماڳ لاڙڪاڻي ضلعي جي ڏوڪري
شهر کان 6 ميل پري ڳولي لڌو ويو. انڊيا جي قديم
آثارن جي ماهر راکلداس بئنرجي 1918ع کان ڏکڻ
پنجاب، بيڪانير، بهاولپور ۾ سنڌ ۾ سڪندر اعظم
جا اهي 11 ٿل ڳولڻ لاءِ مختلف هنڌن جي جاچ ۾
کوٽائي ڪرائي رهيو هو. جيڪي سڪندر اعظم
عيسوي سن کان سوا ٽي سو ورهيه اڳ پنهنجي
ڪاهه دوران بياس نديءَ جي ڪناري تي ٺهرايا هئا
۾ مٿن يوناني ٻوليءَ ۾ هندي زبانن ۾ نوشتا اُڪرايا
هئا. هن ماهر 1918ع کان 1922ع تائين سنڌ ۾
کيرٿر کان سنڌونديءَ تائين جيڪب آباد، سکر ۾
لاڙڪاڻي ضلعن ۾ 27 وڏن ۾ 53 ننڍن دڙن کي
ڳولي، انهن جي کوٽائي ڪرائي، پر اتفاق سان اهي
سڀ ٻڌ دور جا يادگار نڪتا. راکلداس بئنرجي
1922ع ۾ لاڙڪاڻي ضلعي جي ڏوڪري شهر کان
6 ميل پري هڪ ٻڌ اسٽوپا وٽ پهتو، جيڪو ٻڌ دور
جو هڪ مندر هيو. اهو ٿل سنڌونديءَ جي سطح
کان 46 فوٽ مٿي هڪ دڙي تي هيو. جڏهن
بئنرجي ٿل پرسان ڪجهه کوٽائي ڪرائي ته کيس
اتان پٿر جا ڪپ ۾ نڪر جي ٿانون جو اهڙو
ٺيڪرات هٿ آيو، جنهن جو ٻڌ دور سان ڪو به

واسطو نه هيو. پر اهي ڪنهن هزارين سال پراڻي دور جي ڪنهن نرالي تهذيب جي نشاندهي ڪن پيا. جڏهن بئنرجي اسٽوپا پرسان کوٽائي ڪرائي ته اتان هن کي هڪ اهڙي مهر ملي، جيڪا شڪل ۽ صورت ۾ هڙاپا مان مليل هڪ تصويري رسم الخط واري مهر سان هڪ جهڙائي ڏيکاري پئي. جيڪا سر الگزينڊر ڪنگهم کي هڙاپا جي کوٽائي مان ملي هئي. ان مان بئنرجي اندازو لڳايو ته هتان اچا ڪنهن قديم تهذيب تي روشني پوندي. جيڪا هڙاپا وانگر 5 هزار سال کن پراڻي هوندي. ڇو جو هتان ملندڙ ڪجهه اوزار ۽ ٺڪر جا ٺانون هڙاپا مان انهن ئي ڏينهن ۾ ٿيندڙ کوٽائي مان ملي رهيا هئا. جيڪو ماڳ ان وقت برصغير ۾ سڀ کان پراڻو ۽ قديم شمار ڪيو ويندو هو. اهڙي طرح سنڌو ماٿري جي 5 هزار سال پراڻي تهذيب سان واسطو رکندڙ هي ماڳ دنيا آڏو نکري نروار ٿيو. موهن جي دڙي جي هن قديم ماڳ جي وڏيڪ کوٽائي ان وقت انڊيا جي قديم آثارن واري کاتي جي ڊائريڪٽر جنرل سر جان مارشل جي نظرداريءَ هيٺ 1922ع جي سياري جي مند ۾ ٿي، جيڪا لاڳيتو 1927ع تائين هلي. موهن جي دڙي کي علائقي جا رهواسي مئلن جو دڙي جي نالي سان موئن جو دڙو سڏيندا هئا. جڏهن ته هندو ڌرم سان واسطو رکندڙ ان کي پنهنجي هڪ اوتار ڪرشنا جي نالي پويان موهن جو دڙو ڪوئيندا هئا. ڀارت جو هڪ نامل ٻولي ماهر اروتم مهاديون موهن جي دڙي جي هڪ مهر کي بنياد بڻائي چوي ٿو ته موهن جي دڙي جو اصل نالو ڪڪوتا راما هجڻ جو امڪان آهي. ڪڪوتا راما جي معنا آهي ڪڪڙ ويڙهائيندڙن جو شهر. يعني سندس چوڻ مطابق موهن جو دڙو ڪڪڙ ويڙهائيندڙن جو شهر هيو. موهن جي دڙي جا ماڻهو ڪڪڙن جي ميل ڪرائيندا هيا. ان ڪري ان شهر جو نالو ڪڪوتا راما رکيو ويو هوندو. اروتم مهاديون جو اهو خيال فقط هڪ مفروضو آهي.

چاڪاڻ ته موهن جي دڙي مان مليل ڪابه مهر اڄ سوڌو پڙهجي نه سگهي آهي. جڏهن موهن جي دڙي جي ٻولي □ لکت کي اڃا ڪوبه ماهر پڙهي نه سگهيو آهي ته مهاديون اهو ڪيئن اندازو لڳايو ته هي ڪڪڙ ويڙهائيندڙن جو شهر هيو □ ان پويان ئي سندس نالو ڪڪوتا راما رکيو ويو هوندو. موهن جي دڙي جي قديم ماڳ کي به قديم آثارن جي ماهرن اهو نالو ان علائقي □ اڳ ئي مشهور ٿيل نالي موئن جو دڙو سميت موهن جي دڙي جي پويان ڏنو. ان ڪري هن ماڳ کي ٻنهي نالن سان سڏيو ويندو آهي.

جنهن وقت هي شهر آباد هيو، ان وقت ضرور هن شهر جي ڪنهن نالي سان سڃاڻپ هوندي، پر اڃا تائين اهڙو ڪوبه ثبوت نه ملي سگهيو آهي. جنهن جي آڌار تي هن شهر کي ڪو نالو ڏئي سگهجي. موهن جي دڙي مان مليل لکتون اڃا سوڌو پڙهجي نه سگهيون آهن. جنهن به وقت ماهرن کي موهن جي دڙي مان مليل لکتون پڙهڻ □ ڪاميابي ملي ته ان ڳالهه جو امڪان آهي ته هن قديم ماڳ جي نالي کان جڳ جهان کي آگاهي ملي سگهي. تيستائين هر ماڻهو پنهنجي تهذيب □ ورثي سان محبت طور هن ماڳ کي مختلف نالن سان سڃاڻپ ڏئي رهيو آهي. جيڪڏهن ڪو ماڻهو هن قديم ماڳ کي موئن جو دڙو سڏي ٿو يا موهن جو دڙو ڪوٺي ٿو يا وري ڪو ان کي مهين جو دڙو قرار ڏئي ٿو. ان تي ڪابه پابندي وجهي نه ٿي سگهجي. چاڪاڻ ته عاشق پنهنجي محبوب کي پيار وچان سوين خوبصورت نالن سان سڏيندو □ ياد ڪندو آهي.

سنڌين جو پنهنجو ڪئلينڊرِ سنڌو سنبت

دنيا اندر عيسوي ۽ هجري سن کان سواءِ بـه ڪيترائي سن يعني ڪئلينڊر رائج رهيا آهن. دنيا جي مختلـف خطن ۽ ملڪن سـميت اڻ ڳـڻين قـومن ۽ مذهبي گروهن طرفان پنهنجا پنهنجا سـن رائج ڪيـا ويـا. جيڪي ڪنهن نـه ڪنهن خـاص واقعي سـان

منسوب رهيا آهن. ساڳي طرح برصغير سنڌ هند به ڪيئي سن رائج رهيا آهن. جن وڪرمي سن ساهسي سنڌو سنبت خاص طور تي مشهور رهيا آهن. وڪرمي سنبت راجا وڪرماجيت جي نالي سان رائج ڪيو ويو. جيڪو هندستان جي ڏکڻ اولهه وارن علائقن اڄ به مروج آهي. ساڳي طرح ساڪا ڪلينڊر به اتر هندستان، ڪشمير موجوده پاڪستان جي علائق مروج رهيو. اڄ پاڻ هتي سنڌو سنبت جو ذڪر ڪنداسين. ساڪا سنبت کان 700 سال پوءِ سنڌو ماتري واري علائقي سنڌو سنبت جاري ڪيو ويو. جيڪو آڳاٽي دور کان آڳاٽي سنڌ موجوده پاڪستان جي وسيع علائقي رائج رهيو اڄ به سنڌي هندو جاتي اهو ڪئيلنڊر رائج آهي. سنڌي هندو جاتي ان سنڌو سنبت جي حساب سان پنهنجا مذهبي ثقافتي ڏڻ ملهائيندي آهي. مشهور سياح البيروني هن خطي جي سفر بعد پنهنجي لکيل سفرنامي ڄاڻايو آهي ته سنڌو سنبت برصغير جي وسيع علائقي رائج هيو. ان علائقي ڪشمير کان وٺي عربي سمنڊ سميت گجرات ڪرمان وارا علائقا شامل هيا.

سنڌو سنبت سنڌ راءِ گهراڻي جي حاڪم راجا راءِ سهارس طرفان ايراني حملي آورن سان جنگ ڪندي پنهنجي وطن خاطر جان گهورڻ واري واقعي جي ياد شروع ڪيو ويو. راجا راءِ سهارس جي دور سنڌ جون سرحدون اولهه طرف قلات مڪران طرف هيون. جڏهن ته سنڌ جي گادي جو هند اروڙ هيو. سن 626ع موجوده ايران ان وقت جي فارس جي حڪمران نيمروز جي بادشاهه سنڌ تي فوجي چڙهائي ڪئي. حملو ڪندڙ فوج سنڌ جي اولهه واري سرحد کان ڪرمان طرف کاهي آئي. سنڌ جي راجا راءِ سهارس حملو ڪندڙ ڌارين کي روڪڻ لاءِ پاڻ پنهنجي سر پاڻ فوج جي سربراهي ڪندي حملي آور فوج کي سرحدن تي روڪڻ جي ڪوشش ڪئي. وطن سنڌ

لاءِ جنگ دوران ڪيترائي سنڌي جوڌا ڪسجي ويا. جڏهن ته حملو ڪندڙ فوج جو به ڳرو جاني نقصان ٿيو. جنگ جي نتيجي ۾ راجا راءِ سهارس وڙهندي وڙهندي پنهنجي وطن تان گهورجي ويو. جڏهن ته جارحيت ڪندڙ فوج جي سنڌ جي سرحدن اندر داخل ٿيڻ واري ڪوشش ڪي ناڪام بڻائي ڇڏيو. سنڌي فوج پنهنجي راجا جي شهادت بعد به بهادري سان وڙهندي جارح ايراني فوج کي شڪست ڏئي ڇڏي. ايراني بادشاهه نيمروز آخرڪار ڳري جاني نقصان بعد پنهنجي وطن واپس موٽڻ تي مجبور ٿيو. راجا راءِ سهارس جي وطن تان گهورجي وڃڻ بعد سندس پٽ راءِ ساهسي، سنڌ جي حڪمراني جون واڳون سنڀالي ورتيون. جنهن ان جنگ ۾ ايراني حملي آورن جي شڪست ۾ سنڌين جي فتح جي ياد ۾ سنڌو سنبت رائج ڪيو. جنهن سندس ئي نالي سان ساهسي سنڌو سنبت جي نالي سان مشهوري ماڻي ورتي. سنڌو سنبت جي پهرين تاريخ چيٽ کان شروع ٿئي ٿي ۾ آخري مهينو ڦڳڻ هوندو آهي. چيٽ مهيني جي پهرين تاريخ عيسوي سن جي 14 مارچ تي ٿيندي آهي، سواءِ واڌو سال جي، جنهن ۾ وري پهرين تاريخ 21 مارچ جي برابر بيهندي آهي. جڏهن ته باقي يارهن مهينن دوران عيسوي ۾ سنڌو سنبت جا ڏينهن ساڳيا رهندا آهن. سنڌو سنبت ۾ هڪ سال اندر ٻارهن مهينا ٿين ٿا. پهريون مهينو هر عام سال ۾ 30 ڏينهن جو ۾ واڌو سال ۾ 31 ڏينهن جو ٿيندو آهي ۾ ان کان پوءِ جا پنج لاڳيتا مهينا هر مهينو 31 ڏينهن جو ٿيندو آهي ۾ بقايا ڇهن مهينن مان هر مهينو 30 ڏينهن جو ٿيندو آهي. اهڙيءَ طرح هر سال ۾ 365 ڏينهن ۾ واڌو سال ۾ 366 ڏينهن ٿيندا آهن.

سنڌو سنبت جي مهينن جا نالا مقرر ٿيل آهن. جن ۾ پهريون مهينو چيٽ عيسي سن جي اپريل- مئي جي وچ ۾ هوندو آهي. جڏهن ته ويساک مئي-

جون، جيٺ جون- جولاءِ، آکاڙ جولاءِ- آگسٽ، سانوَڻ آگسٽ- سيپٽمبر، بڊو سيپٽمبر- آڪٽوبر، اَسُو آڪٽوبر- نومبر، ڪتي نومبر- ڊسمبر، ناهري ڊسمبر- جنوري، پوهه جنوري- فيبروري، ماگهه فيبروري- مارچ، ڦڳڻ مارچ- اپريل جي وچ ۾ هوندو آهي. سنڌو سنبت جا مهينا عيسي سن وانگر موسمن جي حساب سان مقرر ٿيل آهن. سنڌ تي انگريزن جي قبضي واري دور ۾ به سنڌو سنبت رائج هيو. اڄ به ٻهراڙين ۾ هاري ۽ آبادگار فصلن جي پوکائي سنڌو سنبت جي مهينن جي حساب کي آڏو رکي ڪندا آهن. سنڌو سنبت نه فقط سنڌ جي حدن اندر رائج رهيو آهي، پر موجوده دور جي سڄي پاڪستان سميت آسام، بنگال، مهاراشٽر، برما، ڪيرالا، مانيپور، اڙيسا، سريلنڪا، تامل ناڊو ۽ ٿائلينڊ ۾ به مروج رهيو آهي.هن ڪئلينڊر مطابق ڌرمي سنبت تهوارن جي نشاندهي اڳواٽ ٿيل هوندي آهي. اتر اوڀر هندستان ۾ گجرات جي علائقن ۾ گهٽي ڀاڱي هي ڪئلينڊر استعمال ٿيندو آهي. هند سنڌ جا هندو سنڌي، نئين سنڌو سنبت سال جي آجيان چيٽي چنڊ جي ميلي سان ڪندا آهن. سنڌ ۾ سنڌيت جو مشهور اوتار جهولي لعل (اڏيرو لعل) به چيٽي چنڊ جي ڏينهن تي ڄائو هو. سنڌو سنبت واحد سن آهي، جيڪو سنڌ جو ورثو آهي.

آخري پساهه کڻندڙ 5 هزار سال آڳاٽو ماڳ ونجهڙوٽ

سـنڌو مـاٿري جي سـپيتا جـو 5 هـزار سـال قـديم مـاڳ ونجهـڙوٽ اڄ بـه اسـان ڏانهن پنهنجـا آخري پساهه کڻندي وارثي ڪرڻ لاءِ واجهائي رهيــو آهي. ونجهڙوٽ جو قديم ماڳ گهوٽڪي ضـلعي جي ريتي ريلوي اسٽيشن کان 5 ميـل پـري ڏکڻ طـرف آهي. هي ماڳ هاڪڙي درياهه جي ڪنـاري تي آبـاد هيو. جيڪـو هاڪڙو درياءُ سڪي وڃڻ بعد ويران ٿي ويو. ونجهڙوٽ جو شـهر هڪ ڪـان ڪيـئي پـيرا آبـاد ٿيـل ڏسـجي ٿـو. امڪـان آهي تـه هن وسـندي ڪي پهريان سنڌو سپيتا جي وارثن آباد ڪيـو، جنهن بعـد ويدڪ دور □ □ ان کان پوءِ به هي مـاڳ آبـاد رهيـو. چاڪاڻ ته هتـان سـنڌو تهـذيب واري دور ڪـان پـوءِ جي آبادي جا ثبوت به مليا آهن. ڪجهه مـاهرن جـو خيال آهي ته ونجهڙوٽ ان وقت به آباد هيــو، جنهن وقت 712ع □ سـنڌ تي بـرهمڻ گهـراڻي جي راجـا

ڏاهر جي حڪومت هئي ۾ ان وقت ونجهڙوٽ به برهمڻ آباد وانگر هڪ وسندڙ ۾ پريو پاڇيو شهر هيو. اهو ئي سبب آهي جو ونجهڙوٽ جي قديم ماڳ جي هڪ مٿانهين حصي تان مندر جا آثار مليا آهن. هي ماڳ هن وقت 60 ايڪڙن تي ڦهليل آهي. سنڌ جي قديم آثارن جي لغت نالي ڪتاب ۾ قديم آثارن جي ماهر سيد حاڪم علي شاهه بخاري ۾ محمد عثمان ميمڻ ونجهڙوٽ بابت لکيو آهي ته هن ماڳ تان مليل سڪا برهمڻ آباد جي سڪن سان مشابهت رکندڙ آهن. جڏهن ته هتان لڌل سڪن جو وزن 30 کان 60 گرام آهي. هتان عقيق جا مڻيا به مليا آهن. جيڪي شڪل ۾ بيضوي ۾ گول چپٽرا به آهن. پتل ۾ ٽامي جي زيورن جا ٽڪرا به مليا آهن. پڪل مٽي سميت پتل جون مورتيون به هٿ آيون آهن. هن وقت ونجهڙوٽ جو قديم ماڳ وارثي نه ٿيڻ سبب ميسارجڻ لڳو آهي. آرڪيالاجي سان لاڳاپيل سرڪاري عملدارن هڪ به ڀيرو ماڳ جا چڪر لڳائڻ بعد ان کي وساري ڇڏيو آهي.. ڳوٺاڻن ونجهڙوٽ جي دڙي جي زمينن تي قبضا ڪري ڇڏيا آهن. ماڳ جي ايراضي اندر ٻنيون ڪيڙي پوکي ڪئي پئي وڃي. ايتري قدر جي ماڳ جي دڙن پرسان واٽر ڪورس کوٽي ٻنين کي پاڻي پهچائڻ سبب هي ماڳ تيزي سان صفحه هستي تان ميسارجي رهيو آهي. برسات پوڻ کان پوءِ هن قديم ماڳ جون ڪيتريون ئي قيمتي نوادرات مٽي مان ٻاهر نڪري نروار ٿي پون ٿيون. جن کي پرپاسي جا ڳوٺاڻا ڪٺي وڃن ٿا. هن ماڳ تان مليل قديم سڪا، مورتيون ۾ ٻيو سامان هن وقت به ڳوٺاڻن جي گهرن ۾ آرائشي سامان وانگر موجود آهي. يا وري وڪرو ٿي چڪو آهي. ڪيترائي ماڻهو ته انهن قديم نوادرات جي اهميت نه سمجهندي ان کي ضايع ڪري ڇڏين ٿا. اڪثر ماڻهو ماڳ جون سرون به چوري ڪري ويا آهن. ڳوٺاڻن موجب جڏهن برسات ٿيندي آهي ته دڙي مان پتل جا

سڪا، عاليشان مورتيون ۾ پيون شيون هٿ اينديون آهن. جيڪي پرپاسي جا ڳوٺاٽا ڪٽي وڃي گهرن ۾ رکي ڇڏين ٿا. جڏهن ته هتي ايندڙ سياح ڳوٺاٽن کان اهي سڪا ۾ مورتيون خريد ڪري ڪٽي وڃن ٿا. ٻڌايو پيو وڃي ته پنجاهه سال اڳ ۾ هن جي ايراضي ٻن ڪلوميٽرن کان وڌيڪ هئي پر مختلف وقتن تي دڙي جي زمين تي بااثرن قبضا ڪري ورتا آهن. ڪجهه ايراضي ۾ فصل پڻ پوکيا وڃن ٿا. ريتي جي ڊاڪٽر سباش ڪمار مينگهواڙ ٻڌايو آهي ته ونجهڙوٽ جي دڙي مان وسڪاري ڪانپوءِ ڪافي تعداد ۾ عاليشان مورتيون نڪرنديون آهن. هن انڪشاف ڪيو آهي ته هڪ همراهه مون وٽ مورتيون وڪري لاءِ ڪٽي آيو، رقم نه هجڻ ڪري آئون مورتيون خريد نه ڪري سگهيس، رڳو مورتين جا فوٽو ڪڍي ورتا. هن وڌيڪ ٻڌايو ته نوشهروفيروز ۾ حيدرآباد جا ڪجهه ماڻهو مورتيون خريد ڪرڻ ايندا آهن. ٻئي طرف ڳوٺاڻن ٻڌايو آهي ته ونجهڙوٽ جي دڙي مان پتل جي سڪن، عاليشان مورتين ڪانسواءِ ٺڪر جا ٿانو به مليا آهن. ڪجهه سال پهرين جڏهن تيز برساتون ٿيون هيون ته ان وقت قديمي نوادرات ڪافي تعداد ۾ مليا هئا. قديم آثارن کان اڻواقف ڳوٺاٽا انهن کي محفوظ ڪري نه سگهيا.

سنڌ حڪومت جي اها ذميواري آهي ته هن تاريخي ماڳ جي مالڪي ڪري، ان کي چوديواري ڏياري آثارن کي محفوظ ڪيو وڃي ته جيئن تاريخي ماڳ قبضي خورن کان بچي سگهي. جيڪڏهن ونجهڙوٽ جي قديم ماڳ جي وارثي نه ٿي ۾ آرڪيالاجي جي ماهرن طرفان ان جي کوٽائي نه ڪرائي وئي ته هي ماڳ هميشه لاءِ ميسارجي ويندو ۾ ان جي سيني ۾ محفوظ ٿيل راز راز ئي رهجي ويندا.

چا موهن جو دڙو کي ٻيهر دفنائي ڇڏجي؟

سنڌو سڀيتا جو اهم ماڳ موهن جو دڙو هر گذرندڙ ڏينهن سان تباهي جي طرف وڌي رهيو آهي. موسمي تبديلين ۽ سنڌو دريا جي زير زمين پاڻي جي اثر سبب هي 5 هزار سالن کان به آڳاٽو ماڳ سم ۽ کلر سبب تباهه ٿي رهيو آهي. سم ۽ کلر سبب موهن جو دڙو جي قديم ماڳ جا ڊي ڪي ايريا، منير ايريا، ايچ آر ايريا. وي ايچ اينڊ ايس ايريا، اسٽوپا، گريٽ باٿ سميت کوٽائي ٿيل توڙي اڻ کوٽائي ٿيل آثارن تباهه ٿي پنهنجي سڃاڻپ وڃائي رهيا آهن، جڏهن ته ڊيوارون پڻ ڪمزور ٿي ڊهڻ شروع ٿي ويون آهن. آرڪيالاجي کاتي طرفان آثارن کي بچائڻ لاءِ مڊ پلاسٽر، مڊ فينسنگ ۽ گاري جو ليپ ڏيڻ باوجود وڌندڙ کلر سبب ڊي ڪي ايريا جي اسيمبلي هال ۽ مکيه گهٽيءَ جون تاريخي ڀتيون پڻ ڪمزور ٿيڻ ڪري ڊهي پٽ پئجي رهيون آهن. هر سال مون سون جي مند ۾ ڊرينيج سسٽم نه هئڻ ڪري برسات جو پاڻي پڻ آثارن کي نقصان

پهچائيندو رهي ٿو. گذريل سال پيل برسـاتن دوران برسـاتي پـاڻي آثـارن ۾ بيهڻ ڪـري ڪيـئي تـاريخي پٽيون ڊهي پٽ ٿي ويون هيـون. جـڏهن تـه مـاهرن پـاران سـم ۽ ڪلـر جي خـاتمي لاءِ وڻ پـوکڻ وارو منصوبو پڻ ڪامياب ٿي نه سـگهيو. مـوهن جـو دڙو تي پـاڻي نيڪـال جـو درسـت نظـام نـه هئڻ ڪـري برسات دوران 10 کان 50 ملي ميٽر پاڻي آثــارن ۾ بيهي ٿـو، جنهن سـبب هيئـائين وارا علائقـا ڊي کي ايريا جي اي، بي، سي، ڊي ايريا، وي ايچ ايس ايريا سـخت متـاثر ٿين ٿـا. برسـاتي پـاڻي آثـارن ۾ بيهڻ سبب سم ۽ ڪلر ۾ واڌ سبب پڻ آثـار وڏيڪ تبـاهي جو شڪار ٿين ٿا. ٻئي طرف حڪومت طرفـان منـع ڪرڻ جي باوجود سارياليءَ فصل جي پوکائي سـبب سـم ۽ ڪلـر ۾ ڏينهــون ڏينهن واڌ اچي رهي آهي. مـوهن جــو دڙو کي بائونــڊري وال نــه هئڻ ڪــري پسگردائي جا رهواسي هن قديم ماڳ جي ايراضـي جي حدن اندر فصـل پـوکي آثـارن کي بربـاد ڪـري رهيـا آهن. مـوهن جـودڙو تي سـم ۽ ڪلـر جـو اثـر سنڌو دريـا ۽ دادو ڪينـال جي زيـر زمين پـاڻي جي دٻاءَ سبب به آهي.

مـوهن جي دڙي جــو قـديم مــاڳ سـنڌ جي ضلعي لاڙڪـاڻي ۾ ڪـراچي-ڪـوئيٽـا ريلـوي لائين تي ڏوڪــريءَ جي اسٽيشــن کــان 6 ميــل پــري آهي. موهن جي دڙي جي قديم آثـارن جي پهريـون پـيرو نشاندهي انڊيا جي قديم آثارن جي مـاهر راکلـداس بئنرجي ڪئي هـئي. هن 1918ع کـان ڏکڻ پنجـاب، بيڪانير، بهاولپور ۽ سـنڌ ۾ سـڪندر اعظم جـا اهي 11 ٿل ڳولڻ لاءِ مختلف هنـڌن جي جـاچ ۽ کوٽـائي ڪـرائي رهيـو هـو. جيڪي سـڪندر اعظم عيسـوي سـن کـان سـوا ٽي سـو ورهيـه اڳ پنهنجي ڪاهـه دوران بيـاس نـديءَ جي ڪنـاري ٺهرايـا هئـا ۽ مٿن يوناني ٻوليءَ ۾ هندي زبـانن ۾ نوشـتا اُڪرايـا هئـا. ائين اتفاق سان راکلداس بئنرجي لاڙڪـاڻي ضـلعي جي ڏوڪري شهر کان 6 ميل پـري هک ٻـڌ اسـتوپا

وٽ پهتو، جيڪو ٻڌ دور جو هڪ مندر هيو. جڏهن بئنرجي ٺل پرسان ڪجهه کوٽائي ڪرائي ته ڪيس اتان پٿر جا ڪپ ۾ ٺڪر جي ٿانون جو اهڙو ٺيڪرات هٿ آيس، جن جو ٻڌ دور سان ڪو به واسطو نه هيو. پر اهي ڪنهن هزارين سال پراڻي دور جي ڪنهن تهذيب جي نشاندهي ڪن پيا. جڏهن بئنرجي اسٽوپا پرسان کوٽائي ڪرائي ته اتان هن کي هڪ اهڙي مهر ملي، جيڪا شڪل ۾ صورت ۾ هڙاپا مان مليل هڪ تصويري رسم الخط واري مهر سان هڪ جهڙائي ڏيکاري پئي. جيڪا سر الگزينڊر ڪنگهم کي هڙاپا جي کوٽائي مان ملي هئي. ان مان بئنرجي اندازو لڳايو ته هتان اجا ڪنهن قديم تهذيب تي روشني پوندي.

موهن جي دڙي جي هن قديم ماڳ جي وڏيڪ کوٽائي ان وقت انڊيا جي قديم آثارن واري کاتي جي ڊائريڪٽر جنرل سر جان مارشل جي نظرداريءَ هيٺ 1922ع جي سياري جي منڍ ۾ ٿي، جيڪا لاڳيتو 1927ع تائين هلي. وري ٻيو دفعو هن ڪنڊر جي کوٽائي ارنيسٽ مئڪي جي نظرداريءَ هيٺ ٿي. جنهن پنهنجو ڪم 1927ع کان 1931ع تائين ڪري ختم ڪيو ۾ پنهنجي تحقيقات کي جدا ڪتاب ۾ شايع ڪيو. ان بعد وري ڊاڪٽر سر آر ايم وهيلر 1950ع کان هن دڙي جي کوٽائي ڪرائي. موهن جي دڙي جي وري 1965ع ۾ آمريڪي آرڪيالاجيڪل مشن جي سربراهه پروفيسر جارج ايف ڊيلز طرفان وڏيڪ کوٽائي ڪرائي وئي. اهڙي طرح هن عظيم شهر جي کوٽائيءَ ۾ بئنرجي، سر جان مارشل، جارج ايف ڊيلز، ارنيسٽ مئڪي، هارگريوز، سروپ وتيس، کي اين ڊڪشت پنهنجو ڪردار ادا ڪيو.

موهن جي دڙي کي بچائڻ لاءِ آخر ڇا ڪرڻ گهرجي. ان بابت قديم آثارن جي ماهر رچرڊ ميڊو ڪجهه سال اڳ تجويز ڏني هئي ته هن قديم ماڳ

ڪي بچائڻ لاءِ پيهر دفنائي ڇڏڻ گهرجي. رچرڊ ميڊو
بي بي سي اردو طرفان ڪيل رابطي دوران ٻڌايو
هو ته موسمي اثرن ۾ ٽوڙ ڦوڙ سبب موهن جي
دڙي جي تباهي جو انديشو آهي. هن چيو آهي ته
قديم ماڳ ڪي بنا ڪنهن روڪ ٽوڪ جي ماڻهن جي
اچڻ ۾ گهمڻ يعني لڳاتار لتاڙ سبب خطرو موجود
آهي. هن تجويز ڏني آهي ته موهن جو دڙو جي
انهن حصن کي پيهر دفنايو وڃي، جتي سياح جي
آمد گهٽ آهي. هن چيو آهي ته اهڙن علائقن کي
دفن ڪري انهن جي جاءِ تي هاءِ ڪلاس عجائب
گهر ٺاهيو وڃي. جتي جديد ٽيڪنالاجي جي مدد
سان هن سائيٽ بابت آگاهي ڏني وڃي. هن چيو
آهي ته موهن جو دڙو ۾ سياحن جي داخلا گائيڊ
کان سواءِ نه هجڻ گهرجي. گهمڻ لاءِ ايندڙ ماڻهن
کي مقرر ٿيل رستن کان سواءَ ڪنهن ٻئي هنڌ تي
وڃڻ يا ماڳ جي لتاڙ ڪرڻ جي اجازت نه هجڻ
گهرجي. ماهرن موجب موهن جو دڙو کي جيترو
موسمي تبديلين سبب سم ۾ ڪلر مان خطرو
آهي. ايترو ئي ماڻهن طرفان ٿيندڙ ٽوڙ ڦوڙ سبب
نقصان رسي رهيو آهي. قديم آثارن جي ماهرن جو
چوڻ آهي ته موهن جو دڙو جي کوٽائي کي لڳ ڀڳ
هڪ صدي گذري چڪي آهي. جنهن وقت هن قديم
ماڳ جي کوٽائي ڪئي وئي هئي. ان کي ان وقت
پيهر دفن نه ڪيو ويو هو. جنهن ڪري وقت گذرڻ
سان هن ماڳ کي موسمي تبديلين سبب نقصان
رسي رهيو آهي. هي قديم ماڳ زير زمين پاڻي جي
وڌندڙ سطح سبب به خطري هيٺ اچي ويو آهي.
هن وقت تائين موهن جي دڙي جي فقط 10
سيڪڙو حصي جي کوٽائي ٿي سگهي آهي، جڏهن
ته ان جو 90 سيڪڙو حصو اڄ به نظرن کان
اوجهل آهي. جيڪڏهن هن ماڳ جي رهيل 90
سيڪڙو حصي جي کوٽائي ڪئي وڃي ته اڃا به
وڌيڪ تاريخي راز هٿ اچي سگهن ٿا ۾ سنڌو
ماٿري جي تهذيب بابت اهم ثبوت ملي سگهن ٿا.

پر زير زمين پاڻي جي سطح وڌي وڃڻ سبب
کوٽائي ناممڪن بڻجي چڪي آهي. ان ڪري قديم
آثارن جي ماهرن جي تجويز آهي ته موهن جي
دڙي جي وڌيڪ کوٽائي نه ڪئي وڃي. وڌيڪ
کوٽائي سان هن ماڳ جي قديم باقيات خطري
هيٺ اچي ويندي. ان لاءِ ماهرن سکر پرسان موهن
جي دڙي جي هم عصر ماڳ لاکين جي دڙي جي
وڌيڪ کوٽائي جي تجويز ڏني آهي. آرڪيالاجي جي
ماهرن موجب موهن جي دڙي جي وڌيڪ فزيڪل
کوٽائي ڪرڻ جي ضرورت نه آهي، پر ريموٽ
سينسنگ ۽ ڊراءِ کور ڊرلنگ جهڙين ٽيڪنالاجيز
مان فائدو حاصل ڪري سگهجي ٿو. موهن جو دڙو
جي وڌيڪ کوٽائي ڪرڻ لاءِ قديم آثارن جي ڏيهي
توڙي پرڏيهي ماهرن کان تجويزون ورتيون وڃن،
جن جي روشنيءَ ۾ ئي ڪا اڳڀرائي ڪرڻ گهرجي.
جيستائين هن ماڳ جي آثارن کي بچائڻ جو سوال
آهي ته انهن کي ٻيهر دفن ڪرڻ واري تجويز جو به
گهرائي سان جائزو ورتو وڃي. هن وقت ضرورت
ان ڳالهه جي آهي ته موهن جي دڙي کي زير زمين
پاڻي جي سطح ۾ ٿيندڙ واڌ ۽ ٻين موسمي اثرن
کان بچائڻ لاءِ بنا ڪنهن دير جي حڪمت عملي
جوڙي وڃي.

سنڌي ٻولي جي نامور ليکڪا
بادام ناتوان

سنڌ جي عورتن ۾ سجاڳي آڻڻ لاءِ جن به عورتن توڙي مردن پنهنجو ڪردار ادا ڪيو، انهن ۾ سنڌي ٻولي جي مشهور ليکڪا بادام ناتوان جو نالو به سر فهرست آهي. بيگم بادام ناتوان اڄ کان لڳ ڀڳ هڪ صدي اڳ پنهنجي لکڻين ذريعي عورتن جي حقن لاءِ پاڻ پتوڙيو، عورتن کي زندگيءُ جي هر ميدان ۾ اڳيان اچي پنهنجو ڪردار ادا ڪرڻ لاءِ همٿايو. سنڌي زبان جي هن نامور ليکڪا جو جنم 7 مارچ 1924ع تي سنڌ جي مشهور شهر شڪارپور ۾ محمد حسن جي گهر ۾ ٿيو. جڏهن ته سندس شادي تعلقي ميهڙ جي ڳوٺ گهاڙي جي هڪ زميندار مير عبدالباقي ٽيپي سان ٿي. بيگم بادام ناتوان جو ور سنڌ جو روايتي قسم جو زميندار هو، هن جي علم ادب، لکڻ ۾ پڙهڻ سان عام وڏيرن وانگر ڪا خاص دلچسپي نه هوندي هئي. خاص ڪري نياڻين جي تعليم جو ته سخت مخالف هوندو هو، ان ئي ماحول ۾ بيگم بادام ناتوان نه فقط پنهنجي لکڻ پڙهڻ جو ڪم جاري رکيو. پر پنهنجي مڙس جي مخالفت باوجود پنهنجي ڌيئرن کي به تعليم ڏياري. بيگم ناتوان جو واسطو پڙهيل لکيل خاندان سان هيو. سندس ماءُ هڪ اسڪول جي هيڊمسٽريس هئي. جڏهن ته سندس ڀيڻ روشن آرا مغل به سنڌي ٻولي جي سچي ليکڪا هئي. بيگم بادام ناتوان جي اولاد ۾ سندس

ٻه ڏيئر نسيم ٽيبو ۽ بينظير ٽيبو سـنڌي ٻـولي جـون
اهم ليکڪائون ٿي گذريون آهن، جڏهن تـه سـندس
پٽ مير ٽيبو سنڌ ۾ ڪـاٻي ڌر جي سياسـت جـو اهم
نـالو آهي. بيگم بـادام نـاتوان نـه فقـط پـاڻ پڙهيـل
لکيل هئي، پر انتهـائي باشـعور عـورت هـئي. جنهن
سنڌي سماج ۾ عورتن جي آڏو آيل مـڙني رڪـاوٽن
کي پار ڪندي، سنڌي ادب ذريعي عورتن جي حقن
وارو مورچو انتهائي دليري سان سـنڀالي ورتـو. هن
ننڍڙي عمر کان ئي لکڻ شروع ڪيـو. بـادام نـاتوان
کي سـنڌي ٻـوليءَ سـان گڏوگـڏ، اردو، فارسـي ۽
انگريـزي زبـانن جي پڻ خاصـي ڄـاڻ هـئي. بـادام
ناتوان ماهوار ”اديون“ رسالي کي ڏنل هڪ انٽرويو
۾ پنهنجي نالي بابت ڳالهه ٻولهه ڪندي چوي ٿي ته
منهنجي نالي بادام بابت اڪثر ماڻهو پڇنـدا آهن، تـه
هڪ فروٽ جي نسـبت سـان اوهـان جـو اهـو نـالو
ڪيئن رکيو ويو. حقيقت هن طـرح آهي تـه سـياري
جي مند ۾ شڪارپور ۾ ڪوئيٽـا جـا پٺـاڻ اينـدا هئـا،
سندن نياڻيون جنهن اسـڪول ۾ تعليم وٺڻ اينـديون
هيون، ان اسڪول جي هيڊ مسـٽريس منهنجي امـڙ
هوندي هئي. پٺاڻن جي نيـاڻين جـا نـالا بـادام ۽ ٻين
فروٽن جي نالي پويان رکيل هوندا هئا. منهنجي امڙ
انهن نالن مـان متـاثر ٿي منهنجـو نـالو بـادام رکيـو.
جڏهن تـه مـان نـاتوان تخلص عـورت جي ڪمـزور
هجڻ واري تصـور کي آڏو رکي اختيـار ڪيـو. بيگم
بادام پنهنجو تخلص ته ناتوان رکيـو، پـر پـاڻ سـچي
زندگي ان تخلص جي ابتڙ بهادر عورت وارو ڪردار
ادا ڪيـــو. بيگم بـــادام نـــاتوان جي تعليم ممبـــئي
يونيورسـٽي مـان مئـٽرڪ هـئي. بـادام نـاتوان جي
پهـرينءَ تصـنيف “شڪسـته زنـدگي” آهي. سـندس
هي ڪتاب ٻن جلـدن تي مشـتمل آهي. ڪتـاب جـو
هـرهڪ ڀـاڱو اڍائي سـؤ صـفحن تي مشـتمل آهي.
جيڪـو 1950ع ڌاري شـايع ڪيـو ويـو. سـندس ٻي
مشهور تصنيف “خوش خصلت خاتون” آهي. جنهن
لاءِ مصـنفه پـاڻ لکي ٿي تـه “هن اهـو ڪتـاب لکڻ

وقت مَسُ جي عيـوض جگـر جـو خـون ڪم آنـدو آهي.” هن ڪتاب کي سـنڌي ادبي بـورڊ 1956ع ۾ ڇپائي منظر عام تي آندو، ان سان گڏ سـنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽري محمد ابـراهيم جويـو طرفـان ليکڪـه کي انعـام پڻ ڏنـو ويـو. هن ئي ڪتـاب تي تبصرو ڪندي سيد ميران محمد شاهه لکيـو هـو تـه ''هيءَ تصـنيف اڳين کـان بـدرجها بهـتر آهي. . . . اهڙي ڪوشش ۽ جفاڪشي ڪرڻ لاءِ هيءَ خاتون، تحسين ۽ تبريڪ جي لائـق آهي. بيگم بـادام نـاتوان جي خـوش خصـلت خـاتون ڪتـاب ۾ عـورتن جي تعليم جي واڌاري ۽ اهميت جي موضـوع تي مضـمون شـامل آهن. هن ڪتـاب ۾ عـورتن جي تعليم جي اهميت بـابت ڪـارائتو مـواد شـامل آهي .ڪتاب ۾ ’حميده جي ڪهاڻي ‘،’هيـٺي عـورت جي صـلاح ڏاڍي مـرد کي ‘،’والـدين ۽ اولاد جـون ذميواريـون ‘،’بهـار ۽ خـزان ‘،’حسـن ۽ عشـق ‘،’عمـل ۽ عبـادت ‘،’پرهيزگـاري ‘،’نيڪ سـيرت عورت ۽ نا اهل مـرد ‘،’مفلسـي ۽ مرتبـو ‘عنـوانن سـان مضـمون شـامل آهن . ڪتـاب جو پيش لفظ سيد مـيران محمـد شـاهه جـو لکيـل آهي .

بيگم بادام جو ٽيون ڪتـاب ”قلـبي اُڃ“ آهي، جيڪو شڪارپور مان شايع ٿيـو، جنهن تي سـنڌ جي برک دانشور علامـه آءِ. آءِ. قاضـي تبصـرو بـه لکيـو هو. ان کان علاوه سندس تصنيفن ۾ ”نمـاڻي نـار“، ”خلـوت ۾“ ۽ ”رنم رت ڦـڙا“ بـه شـامل آهن. مرحومه پنهنجي پيڻ روشن آرا مغل جي وفـات تي سـندس سـڪ ۾ هڪ رسـالو ”تنهنجي يـاد ۾“ پڻ ڇپـايو هـو. -بـادام نـاتوان، سـنڌي ادب جي پهـرين عورت هئي، جنهن مضـمون کي فڪشـن جـو روپ ڏنو. سنڌي ٻولي جي هي ڀهڳڻي ليکڪا 8 فيـبروري 1988ع تي پنهنجي اباڻي شـهر شـڪارپور ۾ اسـان کان هميشه لاءِ وڇڙي وئي. سندس سـنڌي عـورتن

لاءِ پيغـام هــو تــه “ كــاش منهنجي ســنڌ جــون، منهنجون پينرون سجاڳ ٿين.”

سنڌ جو باغي شاعر عبدالحڪيم ارشد

زبانن تي تالا، تخيل تي پهرا !

لڪڻ ڪان به وياسين، ڪڇڻ ڪان به وياسين.

مليو جيڪڏهن پي ڪو همدرد اسان سان،

پري ڪان ئي گونگا اشارا ڪياسين.

اڄ پاڻ زبانن تي تالا □ تخيل تي پهــرا جهــڙي خوبصـورت شـاعري جي خـالق عبـدالحڪيم ارشـد بــابت ڳالهــه ٻولهــه ڪنداســين. نــواب شــاهه جي پرسان هڪ ننڍڙي ڳوٺ لڪمير □ 13 جون 1939ع تي يار محمد لڪمــير جي گهــر □ جنم وٺنــدڙ ننــڍڙي ٻالڪ جو مائٽن نالو ته عبدالحڪيم رکيو هو، پـر هــو جسـماني مـرض جـو علاج ڪنـدڙ حڪيم تـه ٿي نـه سگهيو، پر دلين کي جوڙڻ جـو هـنر ضـرور حاصـل ڪري ورتو.

دل جو آٿي درد چپن تي، گيت سريلو ڳائيندو،
ارشد ڪي ٿا چيڙيو ارشد، محفل کي تڙپائيندو.
پوٽيءَ وانگر پرزا تي پئي، پٽر جهڙي کهري دل،
غم جو شاعر اهڙو نغمو، ڳائي ويٺو آ.

سنڌيءَ ٻوليءَ جو نامور شاعر عبدالحڪيم ارشد مئترڪ اديب سنڌي اديب مولوي جا امتحان ڏئي، 1964ع تعليم کاتي استاد مقرر ٿيو، جتان 28 ڊسمبر 1998ع تي رٽائر ٿيو. عبدالحڪيم ارشد 1954ع کان لکڻ جي شروعات ڪئي. هن شاعريءَ جي سمورين صنفن تي طبع آزمائي ڪئي آهي. سندس شاعريءَ قومي مزاحمتي عنصر وڌيڪ نمايان آهي.

ڌرتي تنهنجي سيني تي ٿا ڪيڏا ڪيڏا ڪيس ٿين،

ماڪي ڪان پي منڙا ماڻهو گهٽجيو گهٽجيو ساهه ڏين

عبدالحڪيم ارشد، جي شاعري نوجوانن جي دل جي ڌڙڪن هئي، هو جڏهن اسٽيج تي بيهي شعر ٻڌائيندو هو ته نوجوانن جون دليون پنهنجن پنهنجن سينن مان نڪري سندس شاعري جو طواف ڪنديون هيون.

ان وقت ٺري ٿا نيڻ پون، ٿو دل کي سڪون ڪيڏو نه اچي!
جنهن وقت اسان جي محفل ، ڪو پيارو ماڻهو ايندو آ.
چوري چوريءَ ڪوئي ڪنهن سان، نيڻ ملائي ويٺو آ،
هيڏيءَ ساريءَ محفل ڪو پاڻ وڃائي ويٺو آ.

ان ڪوبه شڪ ناهي ته ارشد جي شاعري ٺريل رت کي گرمائيندڙ جذبن جوش جنبش پيدا ڪندڙ شاعري آهي.

سندس شاعري سنڌ جي مشهور فنڪارن وحيد علي، سرمد سنڌي، سجڻ سنڌي ٻين ڳائي آهي. عبدالحڪيم ارشد جي هڪ گيت ’چوري چوري ڪوئي ڪنهن سان نيڻ ملائي ويٺو آ‘ وحيد علي جي آواز ڪافي مقبوليت حاصل ڪئي.

سندس شاعريءَ جا پنج مجموعا ڇپيل آهن جن مان پهريون مجموعو ’ڏيئا ڏات جا‘ 1976ع □ ڇپيو، جنهن جو بيو ڇاپو مارئي اڪيڊمي نواب شاهه 1995ع شايع ڪيو. جڏهن ت□ سندس قومي شاعريءَ جو ڪتاب ’آچپي جي گيت جهڙي شاعري‘ ڊسمبر 2010ع □ ڇپجي پڌرو ٿيو. سندس شاعريءَ جو ٽيون مجموعو ”ٽُٽل عڪس سونهن جا“ 2013ع □ ڇپيو، چوٿون مجموعو ”آواز اندر جو" □ پنجون مجموعو "مون نينهن نپايو ڌرتيءَ سان" جي نالي سان ڇپيل آهي. عبدالحڪيم ارشد جي مضمونن جو ڪتاب ”ڳالهيون من اندر جون“ سندس وفات کانپوءِ ڇپايو ويو. سندس شاعريءَ تي محمد ابراهيم جويي، مير محمد پيرزادي، پروفيسر عبدالله مگسي، تاج جويي، عبدالرحمان منگيو، راشد مورائيءَ تفصيلي طرح لکيو آهي ڪيس جديد دؤر جي اهم شاعرن □ شمار ڪيو آهي.

زبان وڍجي وجي ته ڇا ٿي پيو،

اجا دل □ آهن سي جذبات باقي،

جي ڪاوڙ اچي وئي رهي ڪين سگهندا.

هي جلاد، مقتل، اڏيون، ڪات باقي.

سنڌ جي ناميارا اديب امر جليل سنڌ جي ڏاهي ارشد جي شاعري تي “ارشد □ گردش” عنوان هيٺ لکيو آهي ته ارشد سنڌ جي تمام وڏن مزاحمتي شاعرن مان هڪ آهي. ارشد هڪ غريب ماستر آهي جمندي هن جي وات □ چاندي جو چمچو ڪو نه هو ان ڪري وڏو شاعر هوندي به هن جو نالو وڏن شاعرن □ نه ٿو ورتو وڃي.”

عبدالحڪيم ارشد هر هاري جي گهر □ پيدا ٿيو سماجي □ معاشي اسٽيٽس نه هئڻ سبب سنڌي ادب جي مسند بردارن ڪيس زندگي □ جائز مقام □ مڃتا نه ڏني. جيڪو درد □ پيڙاء ارشد جي

شاعري ۽ نظر اچي ٿي عبدالحڪيم ارشد سنڌ جي ٽن چئن ادبي دورن ۽ پيڙهين جو اکئين ڏٺــو گواهــه هُيو. هُن ســان ســندس حيــاتي ۽ پنهنجي شــهر جي نامي گرامي ادبي مافيائن وفا نه ڪئي پــر هــو هڪ زنــده ولي ۽ درويش هُيــو جنهن ڪــڏهن بــه ڪنهن سان به ڪا شڪايت ۽ گلا نه ڪئي.

عبــدالحڪيم ارشــد جــا شــعر وطن دوســتي، حق پرستي ۽ سنڌي سماج ڪي زوال جي ڏُٻڻ مان ڪــڍي عــروج تي آڻڻ لاءِ هڪ تخليقي وجــدان جي حيثيت رکن ٿا .

ساٿيو آواز ڏيو، ڪيڏانهن وئيو، آهيو ڪٿي!

گڏ ٿيو، گڏجي وري ڪا ٻاهه ٻاريون دوستو.

ظلم جي زنجير جو هڪڙو حصو ڪٽجي ويو،

ڪجهه گهڙيون باقي بچيون، تن ڪي به ڏاريون دوستو.

عبــدالحڪيم ارشــد هڪ شــفاف ۽ معصــوم شخص هو، سندس زندگي جو پهريون حصــو تــرقي پسند رهيو، ٻيو حصو ديش ڀڳت جيڪو آخــري عمــر تائين هو. ارشد پاڻ به هڪ ڪميٽيڊ ۽ ســچو مــاڻهو هو ۽ پنهنجي نظرئي سان آخر تائين ســچو رهيــو ۽ ڪڏهن به پاڻ کي ڪمزور نه سمجهو،

عبــدالحڪيم ارشــد 6 فيــبروري 2018ع تي جسماني طور اسان کــان وڇــڙي ويــو پــر شــعوري طور هو اڄ به اسان سان گڏ آهي،

چوريءَ چوريءَ ڪنهن سان ڪوئي، نيڻ ملائي وينو آ

هيڏيءَ ساريءَ محفل ۾ ڪو پاڻ وڃائي وينو آ.

اڏري آئي ديوي دل تي، جنهن جو ڪوئي ديس نه ويس،

مورک ماڻهو ان سان پنهنجو انگ اڙائي وينو آ.

پوڻيءَ وانگر پرزا ٿي وئي، پٿر جهڙي کهري دل،

غم جو ماريل شاعر اهڙو نغمو ڳائي ويٺو آ.

ٺمڪي پئي لاٽ وفا جي، ڪاريءَ ڪاريءَ واٽ مٿي،

طوفانن ۾ اڄ پڻ ڪوئي، جوت جلائي ويٺو آ.

واهڻ جو هڪ سادو ماڻهو، جنهن جي دل ۾ مير نه هو،

شهر جي سياڻن واپارين ڪان، پاڻ ڦرائي ويٺو آ.

شوق مڇهان جا مورت ٺاهيئين، ڪاريگر سان الجهي پيئي،

پنهنجي هٿ سان پنهنجي گهر کي، باهه لڳائي ويٺو آ.

واهڻ جي او چنچل، پوري، ڇوري ! پنهنجو پاڻ سنڀال،

هر ڪو ڇورو تنهنجي واٽ تي، ڄار وڇائي ويٺو آ.

بستيءَ بستيءَ توکي ڳوليم، جوڳين وانگر جوءِ چڏي،

ماڻهن ليکي ارشد صاحب، واٽ وڃائي ويٺو آ.